

GLATZ FERENC

Korunk kulturális körképéről

Naplójegyzetek, megjegyzések

A

M A G Y A R
tudománytár

---

6. KÖTETÉBEN
MEGJELENT TANULMÁNY
RÖVIDÍTETT
KÜLÖNLENYOMATA

MTA TÁRSADALOMKUTATÓ KÖZPONT
KOSSUTH KIADÓ
BUDAPEST, 2007

Tartalom

<i>A közműveltség a figyelem központjában</i>	3
Kultúra, tudomány a világ- és hidegháborúk korában (1914–1992)	3
Az általános műveltség közhaszna	5
Globális kultúrpolitikai akciók (1996–1999)	7
<i>Az euroatlanti térségen kívüli népek megjelenése a kultúrában</i>	8
Politikai, gazdasági és kulturális emancipáció	8
Kultúrák kölcsönös egymáshoz igazodása	9
„Összeütkezés” helyett „együttműködés”	10
<i>Informatikai forradalom, információs (tudásalapú) társadalom</i>	12
Az emberi érintkezés forradalmának technikai alapjai	12
A számítógép: ismeretközvetítő eszközök szintetizálója	14
A „digitális világ” társadalmi hatása	15
<i>Képi, zenei, mozdulatnyelvre épülő kifejezési formák erősödéséről</i>	16
A beszélt nyelv és a betűírás előnye és hátránya	16
Hangsúlyváltások az érintkezések jelrendszerei között	17
Új műnemek	17
<i>A világnézeti forrongás kora</i>	18
Új Föld-szemlélet	18
Új ökológizmus	20
Új életfilozófia?	21
Régi és új vallások	21
Új individualizmus	22
A tudomány a „húzóágazat”	23
<i>Az unió közös kultúrpolitikáját várva</i>	23
Gazdasági, politikai és kulturális közösség?	24
Az unió irányváltása: Bologna, Lisszabon. Realitás?	24
Új európai értelmiség?	28
A nemzetállami kultúrpolitikák és az „európai kulturális tér”	29
<i>A kis nemzeti kultúrák sorsa. Biodiverzitás és kulturális diverzitás</i>	30
A kulturális diverzitás közhaszna	30
Kis kultúrák finanszírozása	32
Új identitáspluralizmus	33
A kultúrnemzetek Európája. Elavult kultúrpolitikai dogmák	33
<i>A jövő kérdései</i>	34
<i>Bibliográfia</i>	35

Akinek megadatik, hogy ne csak szaktanulmányok gyártásával töltse életét, hanem korának szellemi sokszínűségét is fürkésze, és azokról megjegyzéseit rögzítse, a színeket egymáshoz illesztgesse, az igen szerencsésnek érezheti magát, hogy az ezredfordulón él. Mert egy idő után ráébred: az utóbbi másfél évszázad leggyorsabb életmód- és világszemlélet-váltását éli meg. Csak kíváncsinak, minden iránt kíváncsian fogékonynak kell lennie. Befogadásra késznek, megértésre felkészültnek. Legyen szó emberi vagy természeti környezetének változásairól, azok kutatásáról.

Az alábbi írás ötletszerűen rögzített észrevételek füzére. Világutazások, uniós bizottságok, hazai konferenciák ülésein, repülőtéren és zebegényi olvasmányokon felhízott naplójegyzések. Csoportosításuk talán kiad egy körképet. Egy, a világkultúra szépségeiben örömet találó, kultúrafaló értelmiség egyénített világképét. Amilyen világképpel valószínűleg oly sokan bírnak közülünk: kutatásból, tanításból, írásból élő emberek közül. Kollégáim közül.

A közműveltség a figyelem központjában

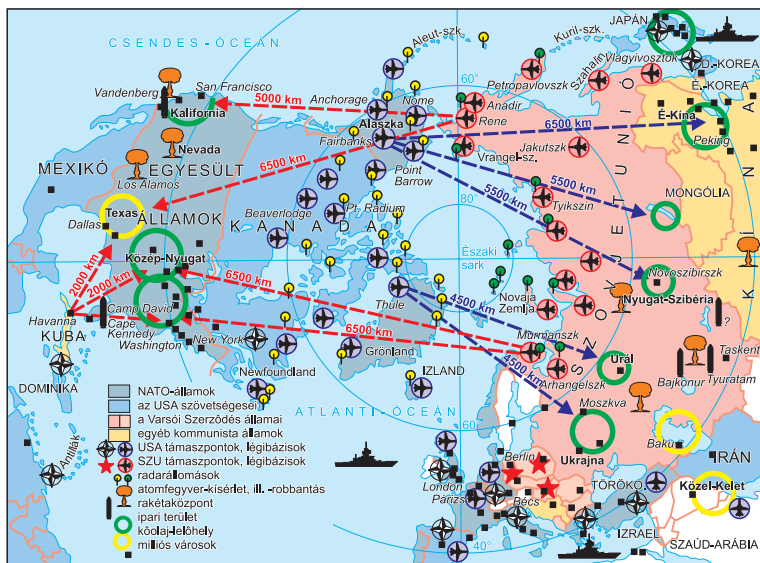
Az euroatlanti népek kultúrája az 1990-es évekig meghatározta az egész Glóbusz kultúráját. Meghatározó erejük alapjairól máig vita folyik: az európai félsziget kedvező természeti adottságai, a politikai-szellemi fejlődés és az arra épülő sorozatos újkori kulturális (15–16. század) és ipari-technikai (18–19. századi) forradalmak?

Kultúra, tudomány a világ-és hidegháborúk korában (1914–1992)

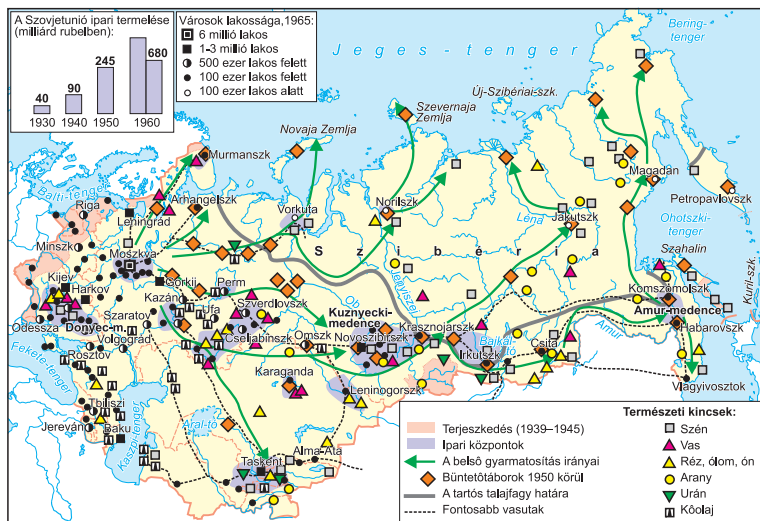
Az biztos, hogy az elmúlt évszázadban az euroatlanti népek életcéljaira, gondolkodására alapvetően hatottak a század „politikai és gazdasági alkotásai”. A politikaiak: a liberális demokrácia (1900–1930), majd annak válsága (1929–1939) és a liberális demokráciából kinövő európai szociális diktatúrák és világháborúk (1933–1992). A gazdaságiak eredménye: a jóléti állam és az úgynevezett fo-

gyasztói társadalom. E politikai kísérletek terméke a máig lelkileg fel nem dolgozott második világháború, benne érdekszférák és politikai rendszerek ütközése, amely az emberi faj egységét is megkérdőjelező ideológia (nemzetiszocializmus) vereségével végződött (1945).

A világháború után *hidegháború* következett, a két nyertes új szuperhatalom (USA, Szovjetunió) között (1. *ábra*). A hidegháború győztese az USA lett, amely a 20. században otthon, békében fejlesztette termelési-technikai eszköztárát a liberális demokrácia politikai rendszerének segítségével. Az USA-ban és – a háború után a gyorsan modernizálódó – Nyugat-Európában létrehozták a technikai-gazdasági fejlődésre, a fogyasztási cikkek bőségére épülő úgynevezett jóléti államot. A Szovjetunió technikai modernizációja (2. *ábra*) féloldalasra sikerült: a politikai diktatúra segítségével behozta ugyan két évszázados hátrányát a nyugat-európai, amerikai elitkultúrák mögött

1. ábra. Az USA és a Szovjetunió katonai szembenállása, 1960

2. ábra. A Szovjetunió mint ipari nagyhatalom 1945 után

(mindenekelőtt a fegyvergyártás, űrtechnika terén), de lemaradt az ipari-technikai forradalom új, tömegkommunikációs és digitális szakaszában. Amikor képessé akarta tenni politikai rendszerét annak befogadására, akkor a korrekció során a rendszer – máig vitatott okok miatt – összeomlott (1985–1992).

A 20. század fentebb érintett technikai, gazdasági és politikai történéseivel magyarázható, hogy az 1920–1992 közötti periódusban mind a politikai programokat, mind a társadalmi közbeszédet három téma uralja: a *technikai eszköztár*, a *vagyonosodás* és a *politika*.

A *technika csúcsteljesítményei* teszik lehetővé a gyors interkontinentális közlekedést és fegyver-

rendszereket, a Föld elhagyását, az életet meghosszabbító gyógyszeráradatot, no és a személyi közlekedés, a lakás- és élelmezési viszonyok gyors javulását. Ehhez hozzájutni viszont *vagyonra* van szükség. És ezek a technikai szuperteljesítmények (valamint a mögöttük álló természettudományos-műszaki bázisok) teszik lehetővé, hogy a *politikai adminisztráció (az állam)* már nemcsak a közbiztonság, a közösség fegyveres védelmezője, az igazgatási-jogellátási rendszerek működtetője, mint ahogy egy évezreden át volt, hanem most már *nagyméretű jóléti feladatokat* is átvállal: a tömegek egészségügyi, oktatási és szociális alapellátását is. A köznapi beszédben és a tömegméretű sajtóban, rádióban, televízióban a „témák” a technikai csúc-

teljesítmények, a gazdagodási és politikai karrierrek. Ezek mellett szerepel a kisember helyi politikai környezete, személyi technikai eszközellátottsága (autó, berendezési tárgyak, háztartás stb.), bankbetéte vagy ingatlanvagyon. Jobb életminőség, jobb politikai kultúra, jobb eszközellátottság, mint bármely más részén a világnak és bármikor korábban a világtörténelemben. *Jogos csodálat*. Hipotézisünk: az 1920–1992 közötti évtizedek politikája és magánemberei ezen technikai és haszonközpontú célrendszerének természetes eredménye, hogy a közgondolkodásban (azaz mind a köz-, mind a magánértekezés fórumain) a *hasznosság* új értelmezése jelent meg. A hasznosság politika-, gazdaság- és technika-központú értelmezése. Sarkított fogalmazásban: hasznos az az ismeret, amely segít a politikai szférában vagy az anyagi javak és technikai eszköztár gyarapításában. Hipotézisünk: ennek is betudható, hogy lebecsülik, „sem mire sem jó”-nak minősítik az általános – különösen az emberről vagy az emberi érzelmekről szóló – műveltség szerepét. Még arról is megfélekednek, hogy ez utóbbinak mekkora része lehet a munkaerő hatékonyságában. *Felértékelődik a kultúra magánhaszonteremtő (munkaerőképző) és leértékelődik közhaszonteremtő (közösségépítésre felkészítő) funkciója...*

Történezként azt is mondhatjuk: a másfél százados liberális demokrácia a 20. század második felében rákényszerül a diktatúrával való versenyre (1932–1992), amely versenyben „természetesen” a technikai-gazdasági hatékonyság lesz mindennek mércéje. Közsférában (politikában) és magánéletben egyaránt. Iskolarendszerében is az „életre nevelés” klasszikus liberális elvének szűkített értelmezése jelenik meg. E felfogás szerint az „életre nevelés” két cél követését jelenti: *munkaerőképzést* és egyoldalúan az *állampolgári feladatok* teljesítéséhez az állampolgári (politikai) identitás kifejlesztésében hasznosítható ismeretek közvetítését. Felejtődik a 19. századi klasszikus liberális demokrácia egyik alapelve: a kultúrának, az iskolai képzésnek *egyéb közhaszna* is van. Mégpedig: a képesség kifejlesztése a színvonalas és okos emberi és természeti környezetteremtésre, a nem gazdasági hasznú örömök élvezetére is. A politikai és gazdasági haszonelvűség egyoldalú kultusza fejlődik ki. És ez a neokonzervatív – noha szeretik neoliberaisnak nevezni – elv hatékonynak bizonyult a hatalmak világversenyében. A 20. század világméretű háborúi, a politikai rendszerek közötti hidegháborúi, azok valós áldásai így párosulnak a 19. század embereszményeinek bizonyos elszegényedésével is.

Ennek a technikai (fegyver-)központú világversenyre összpontosító kultúra- és tudománytámogatásnak nemcsak a hatékonyság és ugyanakkor embereszményszűkítés a hatása, hanem óriási *szakadékok az elit- és a tömegműveltségi szint* között. Mind a kapitalisztikus alapon építkező politikai rendszerek új típusában, az USA-ban, mind a kommunisztikus, köztulajdonon alapuló államépítkezés első kísérletében, a Szovjetunióban vagy legújabban Kínában. Nem tudja – vagy nem is akarja – ezt áthidalni sem a hasznosságra épülő és üzleti alapon építkező kultúrpolitika, amely az egyén dolgának tartja a közműveltségi szint elérését (USA), sem az európai (orosz) felvilágosult abszolútizmus hagyományával élő (Szovjetunió). Ez utóbbi ugyan tömegkultúra-javító oktatási és közművelődési rendszert épít ki, de a rendszer diktatórikus vonása, hogy ugyanis az általános műveltséget az állampolitika céljainak rendeli alá, riasztja is az egyént. Mindkét nagyhatalom szédítő fejlődést ért el a fegyverkezéshez, az ipari bázishoz kapcsolódó műszaki és természettudományokban. És mindkét fél oktatási, közművelődési és tudománypolitikájában az értékrend alapja a termelési hatékonyság és a politikai ideológia: egyik oldalon üzleti („neokonzervatív”), a másik oldalon államközpontú („kommunista”) értékrend. Ezek az értékrendek is hozzájárultak a – majd csak az 1990-es években feltárt – közműveltségi színvonalasodáshoz (írni-olvasni tudásban, földrajzi tájékozottságban, emberismeretekben) az USA és a Szovjetunió népeinek körében. Illetve azon államokban, amelyek egyszerűen lemásolták – vagy éppen most igyekeznek lemásolni – a két nagy valamelyikének 1930–1992 között követett kultúr- és oktatáspolitikai kánonját...

Az általános műveltség közhaszna

A hidegháború lezárulása után lassan-lassan változnak a társadalmi és politikai közbeszéd témái. És lassan a kultúrpolitika céljai. A „rég” – hidegháborúban kiépült – egyoldalú technika és üzletihaszon-orientált kultúr- (és tudomány-) politikai elveket kikezdi az új tömegműveltség-eszményt követő kritikák.

Erősödnek azok a felfogások, amelyek az életminőségben az *egészség*, a *szociális minimum* színvonalának emelését, a *természeti környezettel* való harmonikus együttélést hangsúlyozzák.

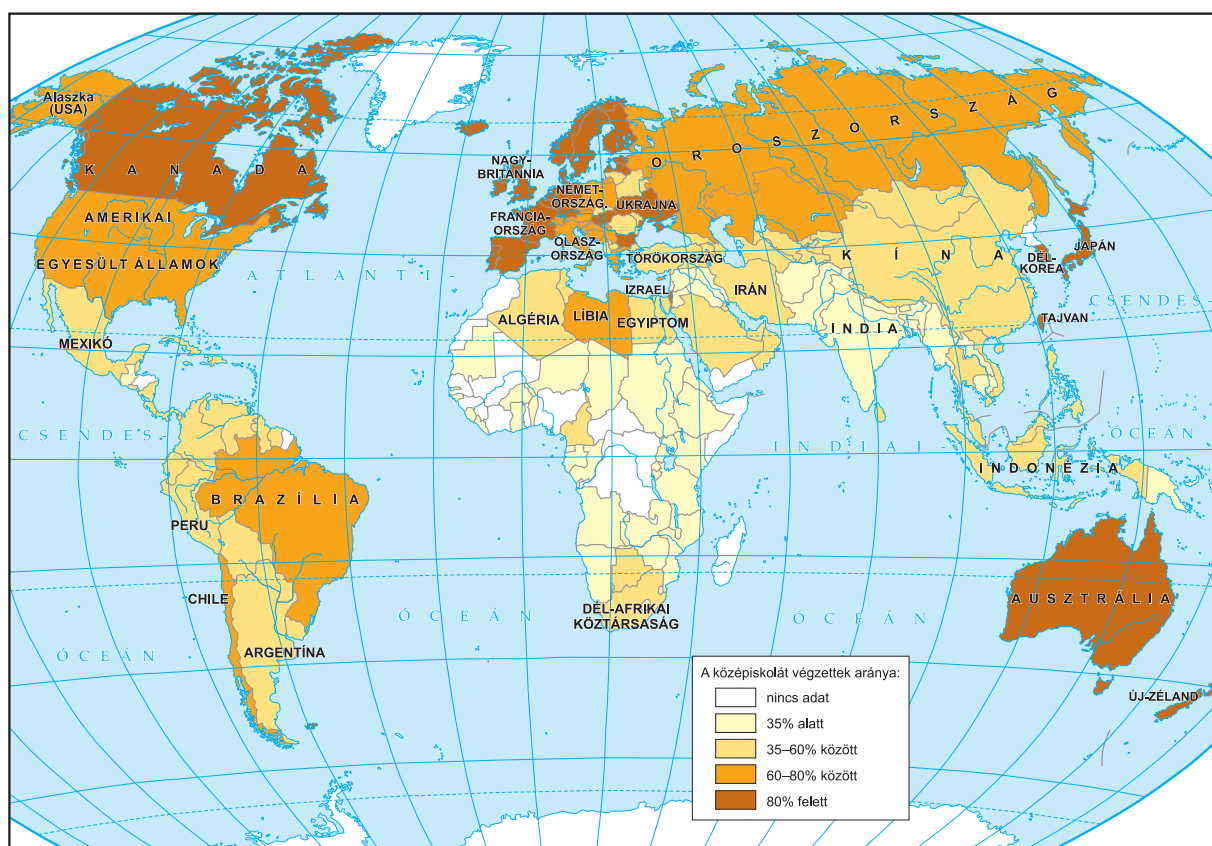
A kultúra (és a képzés) funkciói között újraerősíteni kívánjuk azokat, amelyek a *közösségi életre*, az emberrel és természettel való bálni tudásra, az anyagi értékek mellett a *spirituális élvezetekre* képesítenek.

Megszólal az „új szintézis” igénye, amely mind a tudomány-, mind az oktatáspolitikában a természet-, technika- és társadalomtudományok új szintézisét, harmóniáját és az emberi-természeti élővilág szempontjainak rehabilitálását javasolják. Az ezredforduló kultúr- és tudománypolitikájában lappangó, de – reméljük – mind nyilvánvalóbb a konfliktus a két kultúrpolitikai kánon között.

Az új kultúrpolitikai kánon még csak elemeiben fedezhető fel az 1990-es években. Alapja épp a technika és a tudomány szédületes fejlődése a 20. században, amelynek korrekcióját kívánja. Ez a fejlődés egy tudásalapú társadalmat hozott létre. Ahol a termékeknek immáron 80 százaléka a hozzáadott (szellemi) érték. Az új korrekció vallja: a tömegek szociális esélyegyenlőségét nem segélyprogramokkal, hanem műveltségük erősítésével kell biztosítani. Ezért az államnak jobban kell támogatnia a tömegkulturális képző és utóképző intézményeket. De szükség van az általános (és tömeg-) műveltség színvonalemelésére azért is, mert olyan bonyolult technikai és igazgatási rendszereket szült az el-

múlt évtizedek technikai-tudományos fejlődése, hogy abban eligazodni, azokkal bánni csak új általános műveltség birtokában lehet. *Elitműveltség-támogatás mellé tehát tömegműveltség-támogatás szükséges.* Ennek is jele: a politikai közbeszéd témája lesz az értelmiségi, majd a tömegműveltség, a *tömegoktatás helyzetének* firtatása, az *életthossziglani képzés és tanulás* programjainak erősítése...

Kezdjük a beszédet ismét arról, amit a 19. század végén mind a liberális demokrácia, majd a 20. század elején a diktatúra eredeti programjában ígért: a kultúra életminőséget biztosít. Arról, hogy a cél: tömegeinket felkészíteni a kor kínálta ismeretanyag és gondolkodási technika birtokbavételére. És kezdjük a beszédet – lassan – arról is, hogy a tudomány nemcsak a materiális javak, fegyverrendszerek létrehozásának háttérintézménye, hanem biztosítója is az új célkitűzésnek, az „emberi életminőség”-nek és a világról való színvonalas gondolkodásnak... A műszaki és természettudományok mögött a század utolsó harmadában kifejlődő élet-tudományok az emberi élet fizikai minőségének és

3. ábra. A középiskolát végzettek aránya a világon, 2000. Forrás: UNESCO Global Education Digest. http://www.uis.unesco.org/ev_en.php?ID=6513_201&ID2=DO_TOPIC

a nem emberi természetnek a megbecsülését követelik... És az ezredfordulón lassan talán megszabadulnak a társadalomtudományok is a hidegháborúban tőlük elvárt politikaszolgáltatól. És – még nagyon bátortalanul – hangoztatjuk az anyagi-technikai életminőség-tényezők mellett a lelki-szociális-ökológiai értékek tanulmányozásának és erősítésének fontosságát. Mindenekelőtt a jövő formálásában. Felértékelődik a kultúrpolitika, megindulnak a hidegháború utáni viták.

Globális kultúrpolitikai akciók (1996–1999)

Először az ENSZ kulturális világszervezete, az UNESCO kezdeményez kulturális témájú világkonferenciákat: 1996 Moszkva, nevelésről és információs társadalomról (*International Congress on Education and Informatics*); majd 1998-ban két újabb világkonferencia: Stockholmban a kultúrpolitikáról (*World Conference on Cultural Policies for Development*) és Párizsban a felsőoktatásról (*World Conference on Higher-Education*). Ehhez a konferenciasorozathoz tartozik majd az 1999 júliusában Budapesten rendezett Tudomány Világkongresszusa (*World Conference on Science*). És e folyamat kibontakozásának mutatója Bill Clintonnak 1997. január 20-i, a világ különböző táján nagy visszhangot kapott beszéde az amerikai kongresszusban az általános műveltség szerepéről. Mivel 2015-ben a mai legjobb szakmunkások tudásszintje legfeljebb negyedét fogja adni az akkori elvárásoknak. Hangsúlyozza a képzés általános szociális és emberi esélyegyenlőség-teremtő szerepét. Bejelenti: négy eredményt akar tíz éven belül elérni. 1. Minden amerikai tanuljon meg 8 éves korára *olvasni* (elismeri, hogy az általános iskolák harmadik osztályát végzettek 40 százaléka nem tud olvasni). 2. Minden 12 éves amerikai tudja kezelni az *internetet*. 3. Minden 18 éves amerikai járjon *college*-ba. 4. Minden amerikainak *élethossziglani tanulási programot* kell biztosítani. – Vagyis az általános kulturáltsági szint emelése feltétele annak, hogy az USA betöltse – most már egyedül – világpolitikai vezető szerepét.

A társadalom közkulturális szintjének fejlesztése világpolitikai témává emelkedik (3. ábra). (Aminek következtében világszerte elgondolkodnak: ha az amerikaiak fontosnak tartják, hogy a bevándorlók gyermekei is megtanuljanak rendszeren írni-olvasni, akkor a világban boldogulhat-e egyes muszlim társadalmak gyermeke, ahol a nők

90 százaléka írástudatlan, vagy lehet-e együtt élni a női alfabetizációt tiltó talibánokkal, netán akár-melyik kelet-közép-európai országban a megszegyentető szegénységbe taszított, iskolakerülő, ápolatlan gyerekekkel? Nem kell-e világ- – netán lokális állami – programnak tekinteni ezen népcsoportok kulturális emelését?) Vajon a kulturális szakadékok nem keltenek-e állandó konfliktusokat mind a helyi közösségekben, mind a globális világfaluban? Hiszen globális világfaluról beszélhetünk már korunkban, amikor mind az emberek és mind az ismeretek szabadon áramlanak, politikai rendszerek gátjai nélkül. Számolunk az évezrede különböző vallási-erkölcsi alapokon építkező és eddig egymástól elválasztva létezett életcélok szabad találkozásával. Beszélünk egy *globális kulturális térről*, ahol egymás mellett – néhol igazgatási határokkal sem elválasztva – együtt élnek az euroatlanti és az úgynevezett harmadik világbeli népek.

Következtetés: A 20. század világháborúi – forró- és hidegháborúi (1914–1991) – felhizlalták megrendelésekkel a nehézipart, a technikai eszközgyártást és a hozzájuk kapcsolódó tudományokat (fizika, kémia, műszaki tudományok stb.). A kultúrateremtésben kiemelt szerephez juttatták az ezeket a termelési rendszereket szolgáló elitértelmiséget. A kultúr- és tudománypolitikában győzelemre segítették a technikát és gazdaságot szolgáló „haszonelvűség” követelményét.

A hidegháború végével (1992), az ezredfordulón, új értékrend van kialakulóban. Éppen az előző korszakban a tudomány és a technika teremt meg a tudásalapú társadalmat. Ahol a mind bonyolultabb gépezeteket, intézményeket használó tömegeknek a korábnál szélesebb körű átlagműveltségre van szükségük. Az elitkultúra kiemelt támogatása mellett állampolitikai programmá emelkedik a közműveltség – az általános, az élő természetre és az emberre is vonatkozó ismeretek – színvonalának emelése. „Békeidőben” a kultúrpolitika – ha azt a politikacsinálók nem is veszik észre – fokozatosan a politika kiemelt ágazatává emelkedik.

A közgondolkodásban két értékrend csap össze: az egyik a vagyoni és technikai eszköz megszerzésére képesítő képzettséget, a másik az általános műveltséget, a színvonalas emberi közösségteremtésre alkalmassá tevő képzettséget tartja értékképzőnek.

Kérdés: Vajon az ezredforduló magyar kultúr- és oktatáspolitikája, az értelmiség figyel-e a hidegháború utáni új, kialakuló művelődéspolitikai alapelvekre? És figyelnek-e a hidegháborús alapelvek csendes, de szívós kritikájára? Hogy az egyik hidegháborús (szovjet) rendszer kritikájaként kiépült alapelvek mennyire alkalmasak az új világpolitikai helyzetben egy kis létszámú anya-

nyelvű polgár hordozta kultúra életben tartására? Figyel-e az új világjelenségekre vagy egyszerűen, miután megszabadult a hidegháború egyik művelődéspolitikai kánonjától (annak kritikájában felnőve), másol egy másik, éppen most válságban

lévő és szintén hidegháborús gyökerű művelődéspolitikai kánonot?

(1999. május: Készülés a tudomány első világkonferenciáján tartott előadásra.)

Az euroatlanti térségen kívüli népek megjelenése a kultúrában

Megrendül az ezredfordulón a fehér ember ötszáz éves „kultúrfölénye”.

Politikai, gazdasági és kulturális emancipáció

Történelmi tanulmányainkban soha nem fogadtuk el a 16–19. századi, úgynevezett „gyarmatosítási folyamat”-ban az európaiak egyoldalú elmarasztalását. Többarcú folyamatnak fogtuk azt fel. Abban szerintünk egyszerre mutatkozott meg az (európai) ember kíváncsisága, üzletszerző vágya és egyben kultúrakiterjesztő és kultúraromboló tevékenysége. Érdek és kíváncsiság, jobbítás és rombolás együtt járt. (Ahogy együtt járt a japánok, a kínaiak vagy más Európán kívüli népek korabeli terjeszkedésében. És ugyanígy együtt jár az USA, a Szovjetunió későbbi, 20. századi tengerentúli akcióiban. Ha csak nem hisszük azt, hogy azokat csupán az embereszmények globális érvényesítése, „világjobbító” vágya vezeti.) A jobban felfegyverzett, fejlettebb kultúrával rendelkező, szervezettebb igazgatású államok és a tőke behatolásáról van szó az írás és technikai forradalmakból kimaradt területekre. „Kényszermodernizáció” és „kizsákmányolás” ez együttal.

A Távol- és Közel-Kelet, Afrika, Dél-Amerika először csak a fehér ember termékfeleslegének felvevőpiacai, főként nyersanyaglelőhelyei (18–20. század). Ezzel megkezdődik gazdasági integrációjuk is.

A gazdasági integrációval párhuzamosan megindul a politikai integráció. Először az európaiak alapítanak igazgatási szervezeteket, bevezetik a maguk európai politikai kultúráját. Azután, a második világháborút követően, az első helyi származású, de még Európában, Amerikában iskolázódott értelmiségi-politikus nemzedékek saját államszervezetet építenek. E politikai integráció a 20. század má-

sodik felében felgyorsult, és tart az ezredfordulón is (4. ábra). Eleinte – 1955–1992 között – az új államok a hidegháború világhatalmi versengésében politikai segéderők az egyik vagy másik nagyhatalom oldalán.

Most, az ezredfordulón, a gazdasági, politikai integrációt követően kiteljesedik a kulturális integráció.

A kulturális integráció – a gazdaságihoz és a politikaihoz hasonlóan – fokozatosan haladt előre. Kezdődött a 19. század közepén. Az Európán kívüli térségek a 19–20. század regény-, majd filmművészetének egzotikus helyszínei. Azután kereskedői-turisztikai céljai: ahonnan folklorisztikus ritkaságokat, berendezési tárgyakat hozott haza a „kíváncsi” fehér ember, esetleg az ott élő népeken tanulmányozta a maga „történelem előtti” – azaz vaskorszak előtti – állapotát. A második világháború után megjelennek a távoli helyszínekről – immáron az ottani, bennszülött-helyi vállalkozók üzemeiből – a már versenyképes használati tárgyak (ruha, szőnyeg, majd autó, audiovizuális, finommechanikai termékek). Ezek már nem 19. századi ritkaságok, nem „gyarmataruk” (tea, kávé). Az ezredfordulón azután már a világ minden táján játsszák – akárhová is utazunk – a japán, dél-amerikai, indiai, egyiptomi, kínai filmeket és adják ki az Európán, Amerikán kívüli társadalmakat bemutató regényeket. Korábban nem ismert helyszíneket, magatartásformákat, viselkedéseket hozva az európai kultúrafogyasztó elé. És e kultúrelemek megjelennek ma már az európai-amerikai írók, termékkonstruktőrök műveiben, a mindennapi gondolkodásban, sportolásban, öltözködésben, étkezésben.

Az ezredfordulós kulturális emancipálódás tényeiből néhány példa fiatalkori olvasónaplómból. Kezdték ezek szerint a 20. század közepén a japánok. Először Rjúnoszuke a keleti-nyugati életesz-

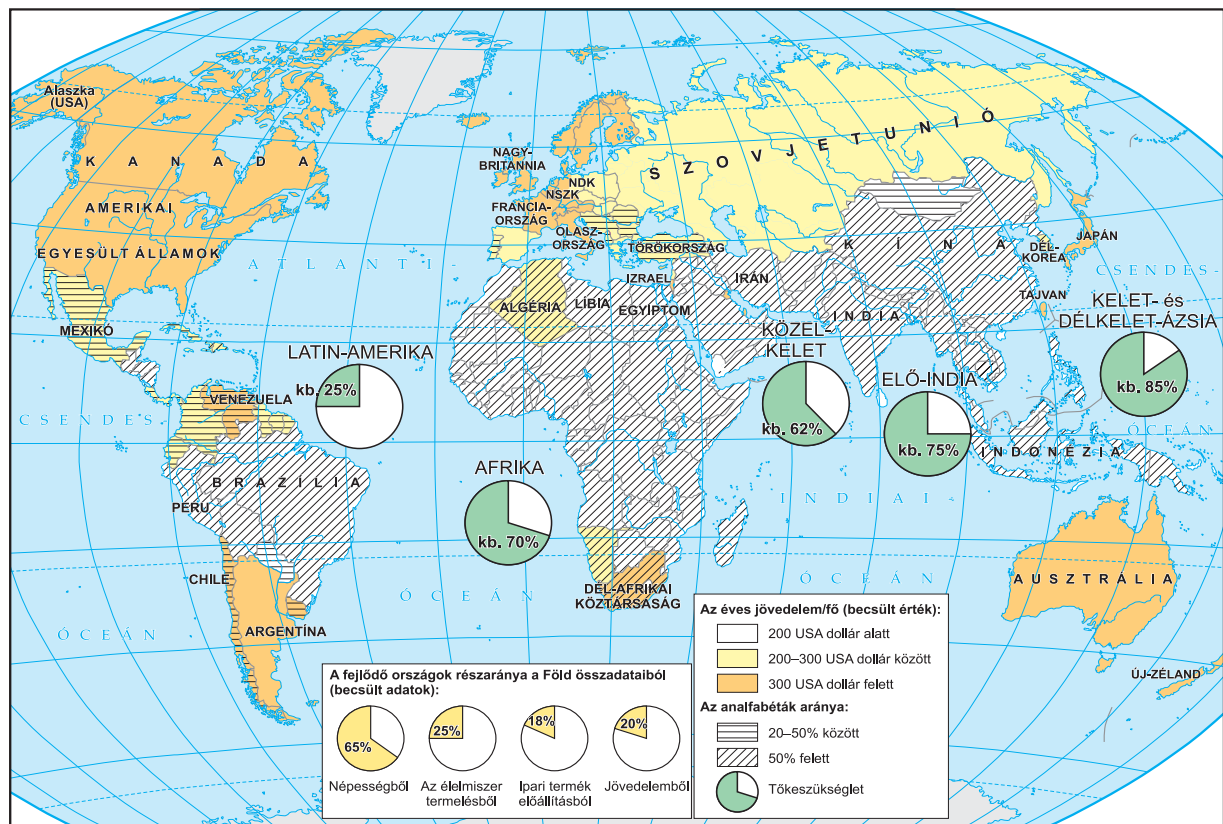

mények egymásra hatásának ábrázolásával lepte meg a nyugati világot, amiből Kurosava készíttette világhírű filmjét (*A vihar kapujában*, 1950). Azután jöttek a Nobel-díjasok: Jaszunari regényei, majd az európai és japán íráskultúra szimbiózisára törekvő Abe Kóbó és a Magyarországon is népszerű Fukadzava Hicsiró. Ma már jobb középiskolában kötelező olvasmány a kolumbiai kis falu zseniális szörfűzőjének, García Márqueznek vagy a könnyed olvasmányok közé tartozik a perui Vargas Llosának Dél-Amerika mai társadalmi összeütközéseit rajzoló regényei. És a világ Távol-Kelet iránt érdeklődő értelmiségiei közül sokan olvasták Jung Chang 1991-ben Angliában megjelent (magyarul 1993) *Vadhattyúkját*, amelyben a 20. századi Kína történelmének szintézisét adja: az emberek és politikai rendszer, érzelem és értelem, évezredes hagyomány és nyugati modernizáció konfliktusait. Folytathatnánk a sort azokkal az irodalmi műfajokkal, filmekkel, amelyek az értelmiségen túl a kevésbé iskolázott filmnézőkhöz vagy olvasóközönséghez is eljutnak. (Például Bruce Lee legendájával, amely a távol-keleti küzdősportokat népszerűsíti Európában és Amerikában.)

Kultúrák kölcsönös egymáshoz igazodása

A keveredés az euroatlanti és a harmadik világ kulturális termékei között a legkülönbözőbb formákat ölti.

Számunkra, európaiak számára tanulságos vita folyt 2004-ben az unió alkotmányáról. Felvegyék-e vagy sem az Európai Unió alkotmányába a „keresztény világnézet” fogalmát? Ezt nemcsak azért vitatták – és elleneztek – az unió szakbizottságaiban, mert az EU állampolgárainak jelentős része (35-40 százalékra becsülve) ateista, hanem azért, mert jelentős része már muszlim vallású. A 20. század nemzetköziesedő termelési kultúrája, az ezt követő tömeges népmozgások Észak-Afrikából, a Közel-Keletről, sőt Indiából, Pakisztánból, Kínából a kultúrák (és vallások, szokásrendszerek, konyhaművészet) keveredését hozták magukkal. A századelőn még csoportosan, egymás mellett laktak („kínai negyed”, „arab negyed”), az ezredfordulón már mind többen együtt is élnek. (Szerelem, házasság, barátság köti össze az Európán kívülről ideszármazott uniós polgárokat a generációk óta bennszülött európaiakkal.) Számunkra, társadalomkutatók

4. ábra. A fejlődő és a fejlett országok 1960 körül

számára ez a folyamat a különböző kulturális és szokásrendek csodálatos keveredése, amelyek szemünk előtt új emberi értékeket, új szokásrendszereket teremtenek. (Láthatjuk ezt, járva Párizst, Londont, illetve Szicília, Dél-Franciaország, de ugyanígy a Middle-West vagy Délnyugat-Kína városait.)

Az asszimilációkban is kölcsönös egymáshoz igazodást látunk, nem egyszerűen a bevándorlók igazodását a többséghez.

Figyeljük, természetesen, mit mondanak a természetkutatók az általunk egyszerűnek tartott kulturális-szokásrendi keveredés genetikai alapjairól. Az egységes emberi fajon belül mennyire lehetséges és mennyire vagyunk képesek genetikai különbségeket megállapítani. A genetikusok beszélnek arról, hogy a DNS szintjén az egyes emberek közötti genetikai különbségek legfeljebb a teljes emberi genom 1,5 ezreléke. (És egyébként is a különbségek nagyobbak az „egy rasszhoz tartozó különböző egyének között, mint két különböző rassz átlagai között”.) És beszélnek, vitatkoznak arról, hogy miként változik az eddig földrajzilag elzártan élő népesség genetikai variabilitása a migráció során, hogyan következik be egy „előnyös genetikai” sokszínűség. Az életmód, a szokásrend, földrajzi környezet hogyan befolyásolhatja évezredek alatt az adott népesség „genetikai profilját”? Figyelemre méltó, hogy elbizonytalanodik a kutatás a rossz emléké fajelméletek miatt, amelyek a fehér emberek vagy azok egy részének felsőbbrendűségét, más népcsoportok kiközösítését hirdették. Az 1990-ben indult és 2000-ben sikeresen befejeződött Humán Genom Program mellékprogramját, a Humán Diverzitás Programjának tervét nagy aggodalommal és félelemmel fogadták. Lehet, hogy félelmük miatt újabb értékek – a keveredésből fakadó értékek – felismerésétől és ezzel a keveredés genetikai hasznának kimondásától esünk el? Amely keveredés értékét mi, társadalomkutatók már állítjuk? És amely értékekről a genetikában vagy rosszemléké fajelméletekben nem „iskolázott” köznapi emberek nyíltan beszélnek, amikor az atlétikai versenyek, kosárlabda- és futballmeccsek világtalálkozóit nézik, az afrikaiak, ázsiaiak eltérő mozgáskultúráját csodálva? ...

A gazdasági és a politikai integráció természetesen telve volt és van konfliktusokkal. És telve nemcsak egyéni, hanem kollektív érdekellentétekkel is. Mivelhogya e „távoli” népek az integráció során immáron saját érdekeiket is megfogalmazzák, saját életszemléletüknek is helyet kérnek. És érvényre akarják juttatni azokat. Egyelőre ezt

még az euroatlanti világ katonai fölénye meg tudja akadályozni. Kérdés, meddig?

A konfliktusok természetesen kulturális szinten is megjelennek. Nyíltan vagy bújtatva. A különböző szokásrendszerek, az ezeket rögzítő valóságok erkölcsi parancsai nehezen egyeztethetők. (Nőkről, házasságról, idegenekről, állam és egyház, egyén és közösség viszonyairól.) Az ezredforduló kérdése: kölcsönös igazodás, kölcsönös tolerancia, vagy az egyik uralma a másik felett? ...

Csodálatos egymáshoz igazodás, egyelőre feloldatlan konfliktusok. Egyének, csoportok, egyes esetekben vallási közösségek vagy éppen államok szintjén...

„Összeütközés” helyett „együttműködés”

A közel-keleti, afrikai, távol-keleti népek egy „másolási időszak”-ot követően először azt utasítják vissza, hogy a fehér ember politikai intézményeit és alkotmányát erőltessék rájuk, mint az emberiség „egyetlen” közösségszerveződési rendjét. A gazdasági, politikai egyenrangúság igényét azután most követi igényük a *kulturális egyenrangúságra*. A már nemcsak Nyugaton, hanem a helyi iskolarendszerben képzett „harmadik világ”-beli értelmiségi saját népének hagyományait próbálja egyeztetni az euroatlantiak modernizációjával. A tömeges olvasás-, íráskultúra irodalmi szintre emeli az évezredek, esetleg a csak szóbeliségben élő bennszületett kultúrák erkölcs- és szokásrendjét. Amelynek „parancsai” másként rendelkeznek életről-halálról, egyéni-közösségi érdekekről, evilági életcélokról és azokra épülő igazságszolgáltatásról, mint a mi zsidó-keresztény hitvilágunk és értékrendszerünk.

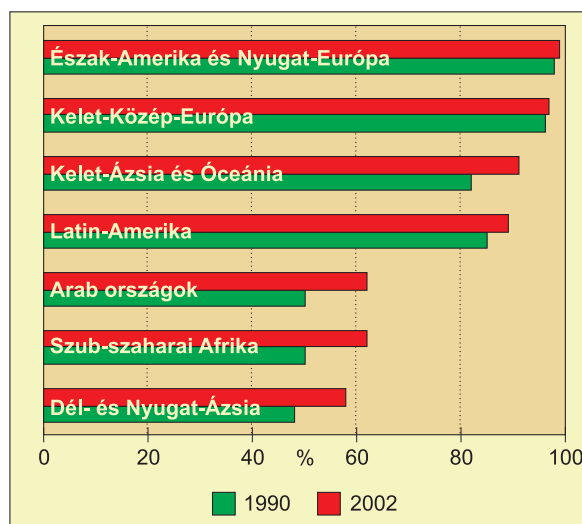
Első kérdésünk: Mennyire tudnak lelket lehelni évszázadokkal ezelőtti életviszonyokban kifejeződött és most irodalmi szintre emelt afrikai, távol-keleti hagyományaikba? Lehet, hogy ezen, egyszer már elsüllyedt kulturális értékek új életre keltése az euroatlanti és a helyi középosztályok érdekellentéteinek szellemi burka? És mi lesz a *kultúrák e folytonos szembesülésének eredménye*? Amerikai külpolitikai szakíró a „civilizációk összeütközéséről” beszél (Samuel Huntington, 1993). Mi azt kérdezzük: arról van csak szó, hogy a közel-keleti és közép-ázsiai népek a maguk vallási tanításai szerint kívánják a maguk világát berendezni? Vagy már arról is, hogy ezen ősi kultúrák mércéjével kívánják az euroatlanti kultúrát, bennünket is elbírálni? Az évszázados *erőszakra most erőszak a válasz?* Le-

het, hogy ennek a folyamatnak egyik hajtása a mindnyájunkat rettegésben tartó *terrorizmus*? Vagy ez utóbbi esetében inkább a kapitalista termelési rend feloldatlan feszültségeiről kell beszélnünk? Ahogy mondják ezt a legújabb kapitalizmuskritikák is? Vagy a terrorizmus indítékai a kettő találkozásából keletkeznek? Valóban elsősorban „kulturák összecsapásáról” van szó, vagy inkább a helyi befektetők, középosztályok és a külföldi tőke érdekei közötti ellentétéről? ...

Másik kérdés: *miért képes tolerálni a fehér ember a világ egyes részein* – például Kínában, Japánban – a zsidó-keresztény erkölcsöktől eltérő elveket és miért nem a Közel-Keleten? Miért folytat az 1910-es évek óta – a robbanómotorok terjedésének korától – ádáz harcot a Közel-Keleten a saját élet- és közösség-szervező elveinek elfogadtatásáért? Ideológiai köntösbe bújtatott erőszakkal. Kérdezzük: akkor lesz csak vége ennek az intoleranciának, ha a fosszilis energiahordozókat – amelyek lelőhelyeit a Közel-Kelet iszlám népei birtokolják – felváltja majd valami más energia? (Addig is áldozatnak – előőrsnak? – ott van egy másik, igaz, származását tekintve az arabokkal rokon sémi, de zsidó-keresztény kultúrájú nép, a zsidóság.)

Most van emelkedőben India... Azután az indokínai térség népei, erős muszlim vallású többséggel! Akiknek évezredes fegyelmezettsége, kifinomult gyakorlatiassága, ugyanakkor szerény anyagi elvárásai az ezredforduló új, digitális élet-szervező technikájának jobban megfelelni látszanak, mint a fehér ember hedonisztikus életcél-rendszere? – tesszük fel egymásnak a kérdéseket. (Az Európa–Kína kulturális csúcson 2004-ben egymás énekeseit, előadóművészeit, tudósait hallgatjuk, mint előadók. De az esti fogadáson arról beszélünk: lehet, hogy a 21. század Európája a testi és spirituális élvezetekben magas szinten kiművelt népek lakhelye lesz, akik abból fognak élni, hogy a Kr. e. 8. – Kr. u. 20. században épült műemlékeiket karbantartják, és a gazdag távol-keleti turistáknak mutogatják azokat? Valamint életművészetük szokásait?) ...

Harmadik kérdésünk: vajon valóban csak civilizációk (kulturák), a különböző „emberi értékrendek” összekötéséről van szó? Mi, mint a társadalom kutatói, hajlunk legalább ennyire *szociális folyamatot* is látni az euroatlanti és más népek integrációjában és konfliktusaiban. A gazdaság igénye, a technika megteremti a „világfalut”, de a falu soha sem volt békés, ha a „felvég” és az „alvég” között olyan *hatalmas szociális és közműveltség-beli szakadék* tátongott, mint tátong ma az euroatlanti és a többi népek között. Elvárható lenne, hogy e szakadéko-

5. ábra. Felnőtt írástudók arányának növekedése az egyes régiókban. Forrás: UNESCO Institute for Statistics. <http://www.uis.unesco.org>

kat egyszerűen a „gazdag Észak” vagyonából töltsék fel? Senki nem hiszi komolyan... Többet kellene tenni a kultúra támogatásáért az euroatlantiaknak a „harmadik világban”? Éppen a kultúra gazdasági, szociális funkciójának (munkaerőképzés) erősítéséért, az iskolarendszer fejlesztéséért? Erre sokan hangosan igenelünk. Azoktól, akik a befektetés feltételül a harmadik világbeli „fizetőképes kereslet”-et emlegetik, újfent kérdezzük: mit teszünk, ha netán a „déli szegények” áramlása megerősödik a „gazdag Észak” területeire? ...

A kérdések hangosságát csak részben csendesítik azok az UNESCO-statisztikák, amelyek az euroatlanti térségen kívül élő népek körében egy lassú, de biztos alfabetizációs forradalomról beszélnek. Évszázados perspektívában ez reményt ad arra, hogy a kultúra e térségekben is kifejti majd az európaihoz hasonlóan a gazdasági-szociális, életminőség-javító, színvonalas közösségfejlesztésre nevelő funkcióit (5. ábra). És kölcsönös tiszteletet eredményezhet északon-délen, keleten-nyugaton a másik iránt... (Az emancipálódás tényét az euroatlanti térségben élő polgárok, televíziójuk előtt ülve, csak részben fogadják el, illetve csak kezdetnek. Látják a helyszíni közvetítésben a nigériai falvak életviszonyait: a földes kunyhókban európai-amerikai ember számára elképzelhetetlen higiéniai viszonyok közepette élő embereket, az írástudatlanságban nevelkedő gyermekeket, és gyakran elvadított gyermekkatonákat, a nők nemi szervének megcsonkítását rituálisan végrehajtó „sebészeti” beavatkozásokat. És lemondóan legyintenek...)

A kutató és naplóiíró ember természetesen született optimista. Merthogy feltételezi: legalább unokái elolvassák még azt, amit lemezre gépel vagy papírra vet. Vagy neki lesz öregkorában az újraolvasásra alkalmi. Az egymáshoz igazodás e konfliktussorozatát is optimista derűvel szemléli. Úgy látja: a digitalizáció, a számítógéprendszerek valóban globalizálják a termelést és az információkövetítést, valamint a kultúrát. A fehér ember gazdasági arroganciájának már vége. Fegyveres és politikai arroganciája még tart, de nem tudjuk, meddig. Kulturális arroganciáját a fiatal nemzedékek most építik le. Mind az euroatlanti fehér emberek, mind az Európán-Amerikán kívüli népek fiatal nemzedékei. Az amerikai szabadpiaci és az európai nyitott kulturális gondolkodás, kíváncsiság most fogadja be számottevő mennyiségben az euroatlanti térségen kívüli kultúrelemeket. Mi a kultúrák *összeütközése* (*clash* – Huntington) helyett a kultúrák *együttműködéséről* (*cooperation*) és a különböző munkakultúrák, szociális, termelési és ellátórendszerek *integrációjáról* beszélünk. És arról, hogy az ezredforduló generációinak döntésétől sok függ...

Következtetés: A 20. század ipari-technikai forradalmi, a közlekedés, a világrészeket átfogó fegyver-

rendszerek, a hírközlés gyorsan elérhetővé tették a Glóbusz különböző pontjait. Kitágult az emberek mozgási, gondolkodási és ismeretrádiusza. Az előző évszázadok emberiségének történelmét az euroatlanti társadalmak határozták meg. A 20. században megy végbe az euroatlanti térségen kívül élő népek gazdasági és politikai betagozódása a világpiacon. Az ezredforduló pedig már e népek kulturális betagozódásának, emancipálódásának kora.

Kérdés: Vajon az ezredforduló magyar kultúrpolitikája követi-e az Európán kívüli világ sokszínűségének feltárulkozását? Felkészíti-e az állami iskola- (egyetem-) rendszer az afrikai, kínai, dél-amerikai népek ismeretére a jövő Magyarországot világhatalmait? Rábizsa-e a felkészülést a magánvállalkozásokra vagy segíti azokat külföldi kulturális ügynökségekkel is, hogy elvigyék oda a mi „hungarikum”-ainkat? Mert ez itthoni munkahely teremtése is! És amúgy is rendkívül érdekes... Értelmiségünk figyel-e az ottani irodalmi-művészeti látásmódokat vagy csak a tudományos-technikai eljárásokat?

(2004. május: A pekingi „Európa-Kína” kulturális csúcs után.)

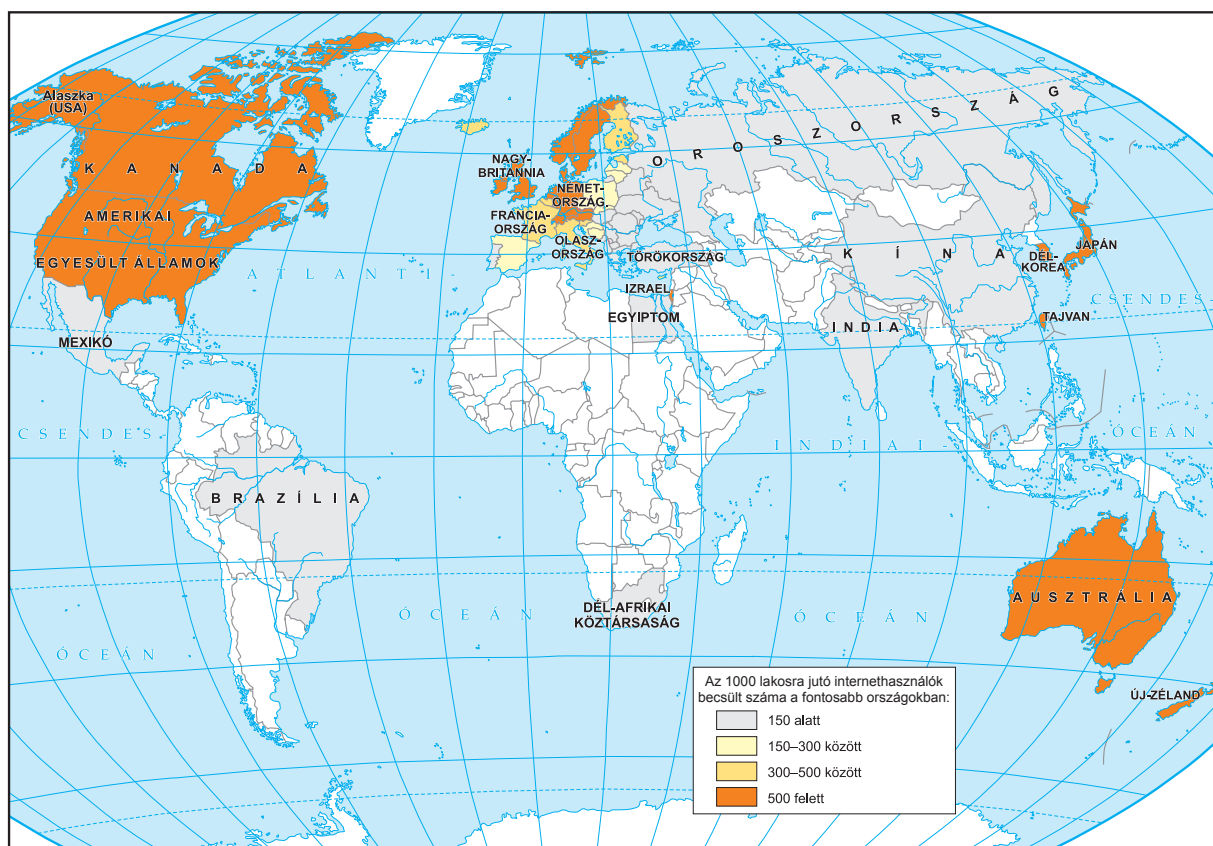
Informatikai forradalom, információs (tudásalapú) társadalom

Technika- és tudománytörténészek vitatják: mi volt a döntő mozzanat a mai számítógépes rendszerek kiépítésében? Az információt raktározó és továbbító eszköz, a számítógép tökéletesítése (ezen belül is a mikroprocesszor, 1971) vagy az információelmélet (1948) kimunkálása? Tény: a gép (hardver) teljesítőképessége (azaz műveletre képessége és gyorsasága) olyan ütemben növekedett, a mikroelektronika olyan gyorsan fejlődött az 1960–1980-as években, hogy az 1980-as évek közepére megszületett a személyi számítógép, az asztali és a hordozható személyi komputer, a *laptop* is. Az 1990-es évek közepétől pedig világszerre elterjedt. Az az eszköz, amelyik ma már a világ bármely pontján telefonos vagy műholdas közvetítéssel bárki számára elérhetővé teszi azokat az ismereteket, amelyeket valaki, akár magáról, akár másokról „felvisz” az „ismeretek világhálójára”, az internetre (6. ábra). És azóta itt vannak már a tenyérnyi számítógépek, a *palmtopok*.

Az emberi érintkezés forradalmának technikai alapjai

Az elektromérnökökkel lépést tartottak az alkalmazott matematikusok, hiszen még a mikroprocesszor nem is létezett, de már kidolgozták a számítógépek összekötésének elméletét, majd két egyetem között meg is valósították (1969), amelynek folytatásaként 1992-ben létrejött az ismeretek világhálója, az internet (*world wide web*), azután korosztályunk egyik szellemi csodája 1993-ban, az úgynevezett böngészőprogram. Már 1972-ben kidolgozták az elektronikus postát. És így tovább, és így tovább...

De hogyan fejlődik az informatikai forradalom – a hardver és szoftver mellett – harmadik tényezője: a *felhasználó társadalom*. Erről már kevesebb tanulmány születik. Arról, igaz, pontosak a leírások: a számítógép – a megfelelő szoftverek segítségével – nagyrészt átveszi a 18–19. században kiala-

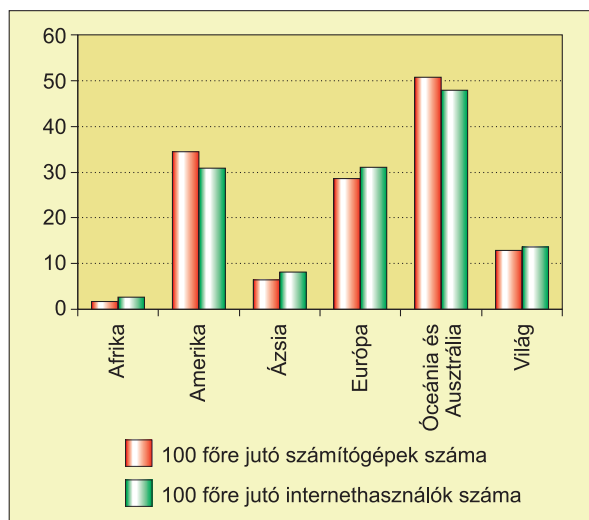
6. ábra. Az internethasználók becsült száma, 2004. Forrás: UNESCO Millenium Development Goal Indicators Database. http://unstats.un.org/unsd/mi/mi_goals.asp.

kult köz- és szakigazgatás papírkultúrájának funkcióját, átalakítja a hivatalszervezetet. Hogy „beköltözik” a 20. század első felének nagy találmányába, az automatizált termelési rendszerekbe és minden képzeletet felülmúlóan hatékonyra teszi azokat az iparcikktermelésre. (Úgynevezett CAM-, illetve CIM-rendszerek.) De arról már kevesebb felmérést találunk, hogy miként változtatja meg a számítógép a nem a termeléssel összefüggő napi tevékenységünket. Mérjük ugyan, hányan vásárolják meg napjainkban személygépkocsijukba vagy a palm-topba építve a közlekedésirányítási rendszerek egységeit (GPS). Vagy hányan vásárolnak olyan mobiltelefonokat, amelyek kis személyi komputerek és video-, fotófelvételt is készítő csodagépek, internetre kötve kép-, hang- és írásos anyagot továbbítanak a másodperc töredéke alatt a Földgolyó másik felére. De azt nem tudjuk: a vásárlók közül hányan és mire használják e kis gépcsodákat.

A történész tanulsága a mindenkori technikák történelméből: végül is a társadalom befogadó-képessége határozza meg a (számító)gép jövőjét.

A gép és ember viszonya kölcsönviszony. Nemcsak a fogyasztónak (embernek) kell alakulnia a gépkonstruktőrök elképzeléseikhez. Nem biztos, hogy helyes, ha csak mérnökök „álmodják” meg, milyen legyen ember és gép viszonya a jövőben. A használó egyén kulturális versenyképességét meghatározó minden körülményt – így a gépet, közösségformáló képességet, képzési rendszert – valaki(k)nek együtt kell látni. A kölcsönhatást. Hol kell csak kiszolgálni a használói igényt, hol lehet „kelteni”, indukálni az újabb igényt? Tornáztatva is a felhasználó agyát, ösztönözni leleményét! Ezek a kölcsönviszony-kutatások segíthetnének talán sok fejlesztési zsákutca elkerülésében. És az sem kizárt, hogy a felhasználó egyéni ötleteivel olyan célokra is használja a gépet, amire a fejlesztő nem gondol...

Tény: eddig még nem létezett egyetlen eszköz sem az emberiség történelmében, amelyik ennyire képes lett volna az *emberi agyat hatékonyra tenni* és az agyhoz ilyen *sok kihívást* közvetíteni. És akkor még – mondják a szakemberek – csak a digitális számítógépet használjuk ki igazán. Máig nem is

7. ábra. Száz főre jutó számítógépek és internethasználók száma a földrészekben, 2004. Forrás: UNESCO Millenium Development Goal Indicators Database. http://unstats.un.org/unsd/mi/mi_goals.asp.

látják az analóg számítógépek lehetőségeit, amelyek az érzékszerveink mintájára működnek. Pedig – így egyes szakemberek – ezeké a 21. század.

Ha statisztikailag még nem is jellemezhető méretű, de már leírható a jelenség: a számítógép beépül az ezredforduló hagyományos kultúra-teremtő és -felhasználó aktivitásaiba, egész érintkezési szokásrendszerünkbe (7–8. ábra). És az új eszköz új szokásokat teremt. (Ezért is használjuk a jelenség jellemzésére az „informatikai forradalom”, „információs társadalom” kategóriái mellett az „emberi érintkezés forradalmá”-t.)

A számítógép: ismeretközvetítő eszközök szintetizálója

Nyilvánvalóan sokan vagyunk, akik megkíséreljük magunknak, tapasztalataink alapján összegezni: mi is a hozadéka – akárcsak saját szakmagyakorlásunkban – a számítógépnek. A történész is megteheti ezt mint kutató, író- és tanárember.

No nézzük...

1. *Átalakítja és szintetizálja az ismeretközlés eddigi formáit.* Az asztali vagy hordozható gép(ek) „szintézise” az eddig tömeges ismeretközlés írásos, auditív és vizuális eszközeinek: a rádióknak (1920), a mozgóképet továbbító televízióknak (1936) és a tömeges újságnak (19–20. század).

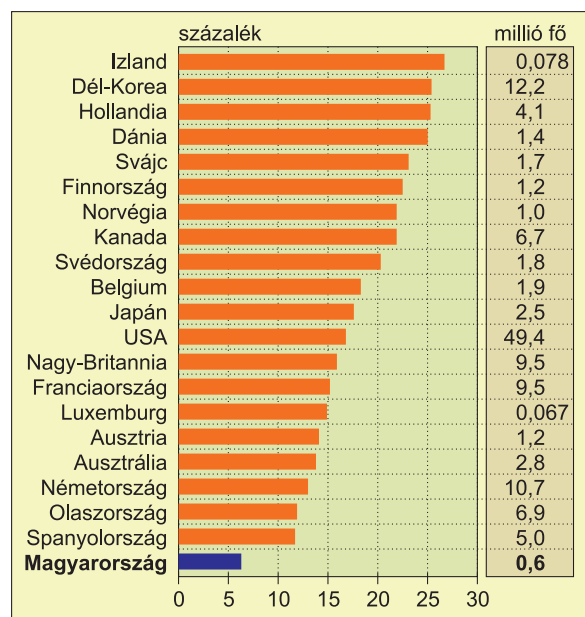
2. *Befogadja, digitális alapra helyezve, az egyének közötti gondolatcsere eddigi formáit:* az írásbeli leve-

lezést (e-mail, 1972), a szóbeli (telefon) és a képi közlést. (Beépítve a palmtopba a fényképezőgép legmodernebb elve alapján működő úgynevezett system-kamerákat.)

3. *A papírra (folyóiratok, újságok, évkönyvek) szerkesztett irodalmi termékeket elektronizálva új folyóirat-típusokat alakít ki.* Azokon belül új „rovatokat”, amelyek új irodalmi műnemek létrehozásához (interaktív, gyors levelezés, vitarovatok stb.) vezetnek.

4. *Egy „virtuális világ”-ot teremt:* új művészeti kifejezési eszközként használható, amelynek eredményeként új képzőművészeti műfajok születnek. (Ars elektronika, komputergrafika stb.)

5. *Az oktatásban természetes követelmény lesz a számítógép használatának elsajátítása.* Növelni kell(ene) a számítógép működésének megértéséhez szükséges ismeretanyagok arányát (matematika, elektronika, információelmélet), fejleszteni azon technikai ismereteket, amelyek a szoftverírásra is felkészíthetnek. Az már kérdéses, hogy milyen arány alakuljon ki az elektronikus (számítógépes), a szóbeli és a papíralapú információközvetítés között a tanórákon. A számítógép-használat és az olvasásértés romlása között kimutatható összefüggés óvatosságra inti pedagógusainkat. Elgondolkodtat: hogyan befolyásolja a gyermekek gondolkodását a csak „igen-nem” válaszadási lehetőség. Nem hajlanak-e egyre inkább majd a dolgok leegyszerűsítésére? Nem korlátozza ez

8. ábra. Szélessávúinternet-előfizetők aránya a világ néhány országában, 2005. Forrás: HVG, 2006. április 29.

majd a kreativitást? Mert az életben nem csak „igen-nem” helyzetek adódnak! ... A számítógép amúgy is az oktatás robotjaként jelenik meg. Egyesek félnek: minden egyes számítógép üzembe helyezése csökkenti a (helyi) tanár és részben a tanító két évszázados ismeretterjesztő és közösségformáló funkcióit. Mi úgy látjuk: a robot csak átvehet bizonyos emberi funkciókat, de az embert – így a számítógép a tanítót, a lelki atyát – teljesen nem helyettesítheti. Okos alkalmazással viszont erősítheti a kultúra (oktatás) mind munkaerőképző, mind életminőség-javító funkcióját.

További, ezredfordulós kérdések... Mi lesz a kihatása az új érintkezési kultúrának a kultúrateremtésre és az emberek napi szokásrendszerére, sőt erkölcsére, közösségképző technikájára? Ez még beláthatatlan. Ezen is sokan gondolkoznak. Új szakirodalom keletkezik: a komputerszociológia. Az információáramlás gyorsasága és hozzáférhetősége mindenki számára egyfajta új nyilvánosságot, új agórát teremt. (Nem tudjuk, hová vezet ez az „ellenőrizhetetlen” – hála istennek ilyen is van – nyitott tér.)

6. *A tudományban új kutatási irányokat erősít. Amelyek szinte teljesen a komputerizációra épülnek: a csillagászati és a Föld-megfigyelő rendszerek (Earth System Science, 2000, Global Earth Observing System of System, GEOSS 2005). A számítógépes szimuláció a tudományban a hipotézis-teremtés új módszeréhez vezet, ezzel módosítja a megismerés szakaszait. (Adatfeltárás, hipotézis-teremtés, verifikáció, konklúzió stb.)*

7. *Új gondolatközlési formákat alakít ki. (Az elektronikus levél gyors információt ad és azonnali választ igényel, szemben a napok-hetek múlva megérkező hagyományos levéllel.) A hozzáférhetőség beláthatatlanul kibővül. Az elektronikus folyóiratok vagy weblap-információ letölthető számtalan végponton, míg a papír-folyóiratcikkekért a könyvtárba kell menni...*

Kérdéses viszont, hogy a tárolás jobban megoldható-e a digitális könyvtárban, mint a papírvagy hanglezem-könyvtárban?

A „digitális világ” társadalmi hatása

Mennyire alakítja át a cikk-, könyvírás műfajait az új lehetőség? És mennyire befolyásolja az olvasási szokásokat? Kialakul-e az új harmónia a papíroldal és a képernyő olvasása között? Egyáltalán: hogyan jár együtt az ember gondolkodási, utazási és termelészervező rádiuszának kibővülése az

érintkezési eszközök forradalmával. És ez hogyan hat ki például az ismeretszerzés és -átadás formái (beszélt és írott nyelv, kép, mozdulatok) közötti eddigi egyensúly változására. Az utóbbiak erősödésére. Hiszen a tőlünk távoli népekkel érintkezni közös beszélt nyelv nélkül igen nehéz...

De arra is csak a jövő adja meg a választ: milyen hatása lesz az új, „korlátlan” és „tértől független” ismeretközlésnek a *településszerkezetre*? Hiszen elvben, az emberiség történelmében először van arra lehetőség, hogy a lakóhelytől független kulturális esélyegyenlőség kialakuljon. Felszámolódik-e a város és a falu közötti kulturális esélykülönbség az ismerethez férés kiterjedésével? (Amit az új kommunikációs rendszerek, mindenekelőtt a számítógép biztosít.)

Milyen új *szociális konfliktusok* keletkeznek a számítógép-használat tömegesedése folytán? Harminc-negyven évig bizonyára megmarad a korosztályok közötti (időleges) esélykülönbség. A fiatalok (8–20 évesek) igen gyorsan, tömegesen elsajátítják a technikát. A középgeneráció tagjai közül (30–50 év) személytől és foglalkozási csoporttól függően, az idősebbek közül már kevesen.

De hogyan hat ki mindez – a globális kulturális téren belül amúgy is kezelhetetlen – „új szegénység”-re? Aki jó iskolába vagy álláshoz jut, elsajátítja az ismeretközlés és kultúrateremtés új eszközének használatát, aki földes kunyhóban, éhezés közepette él, az nem jut hozzá. Ahol a vidéket is eléri a szélessáv (USA, Ausztrália, Nyugat-Európa), ott él a világkultúra, ahol nem, ott az ott élők esélyhátránya még nagyobb, mint korábban...

Újabb kérdés: a programozott, komputer vezérelte automatikával működő *termelésrendszerek* nagy munkaerő-mennyiséget szabadítanak fel, ha úgy tetszik, újfajta munkanélküliséget idéznek elő. Vajon ez a *munkaerő-felesleg átcsoportosítható-e* olyan új, emberi gondok megoldásához, mint a környezetvédelem, környezetgazdálkodás? Amely új ágazatokban munkaerőhiánnyal küszködünk. Hogyan és miként alakítja át az új érintkezéskultúra, a közösség-szervezés, ezen belül is a politikai adminisztráció technikáját (e-kormányzás), és hogyan hat ki ez az átalakulás mindennapi állampolgári kötelezettségeink gyakorlására, környezetünkre, az adóztatástól a politikai választásokig?

És milyen következtetéseket kell levonni a komputer korlátlan elterjedésének tényéből a 21. század új *oktatási rendszereinek fejlesztésére*? Hogyan formálja át ez az eszköz az oktatásról kialakított eddigi elképzeléseinket és a gyakorlatot?

Az biztos: a komputer növeli az esélyt az élethossziglani (iskolán kívüli) önképzésre! Fel kell tennünk azt az általánosabb kérdést is: mi az, amit a rendszerszintű ismeretközlésben (az oktatásban) kell az embernek elsajátítania és mi az, amit a komputer révén lehetővé tett élethossziglani tanulásra kell hagyni?

A számítógép és a digitális kultúra, az információs társadalom tehát *ma még csak rejtett*, de holnap már várhatóan *látható változások*at indít el a *gondolkodási technikában*, és így a kultúrateremtésben. (Számunkra magától értetődő: a kultúra „jól járt” a számítógéppel, növelheti az ember tudatos élettevékenységének – a kultúra valamennyi funkciójának – szerepét. Életminőség-javító, munkaerőképző, közösségformáló funkcióját.) A változás irányai, súlyuk jövője beláthatatlan. Annyi biztos: aki (akik) ebből az új kultúrából, ebből az új kultúráközvetítő és kultúrateremtő technikából kimarad(nak), az(ok) a 21. században kimarad(nak) a kulturális kínálat jelentős részéből...

Következtetés: A 20. század a kultúrateremtés, a kultúráközvetítés, a kultúrahasztnalat új eszközrendsze-

rét alakította ki: a tömeges írásbeliségre építve a tömeges sajtót, a hangátvitel eszközeit, a telefont, a rádiót, majd a képátvitelt: a filmet és a televíziót. Az ezredforduló meghozta mindezen kulturális eszközök szintézisét, a számítógépet, amely az emberi érintkezésben lejátszódó forradalom alapeszköze. Elvben a világ bármely pontján, bárki számára bármely információ elérhető és bárhonnán bárhová továbbítható. Az érintkezés különböző jelrendszereiben: írásban, képből, hangban.

Kérdés: Hol tart a magyarországi társadalom az informatikai eszköztár birtokbavételében? Menynyire idomul a magyar nyelvű kultúra az új, az információs társadalomban kínálkozó műfaji nyitásokhoz? Hogyan változnak az arányok az írás és a képi, illetve a hanghordozó eszközök hozta új műfajok között? Kérdések, amelyek valójában a magyarországi társadalom életképességére, modernizáció-befogadására irányulnak.

(2005. február: Készülve a *Gaia-szemlélet és történettudomány* című akadémiai előadásra.)

Képi, zenei, mozdulatnyelvre épülő kifejezési formák erősödéséről

A készülő Európa-történetünkből kölcsönvett mondatok következnek.

A beszélt nyelv és a betűírás előnye és hátránya

Az 1770–1970 közötti két évszázad Európában közérinthetkezésben, értelem- és érzelemkifejezésben általános szabályokba foglalta és kiterjesztette a cizellált fogalomhasználatra épülő *beszédet* és a *betűírást*. Erre a 19. században tömegessé váló cizellált beszéd- és írásközlési kultúrára épülhetett rá a 20. század nagy gondolkodási forradalma: a tudományos megismerés. A tudományos megismerés csak a szabályozott, pontos fogalomvilág segítségével juthatott el az ezredfordulón arra a szintre, hogy ma a tudomány az emberiség kulturális és termelési aktivitásának húzóágazata.

Az 1970-es évektől azután korszakváltás indul az emberi érintkezésben. A beszélt és írott nyelv mellé felzárkózik a *képi, zenei és mozdulatnyelv*.

A hang-, képközvetítő eszközök (rádió, televízió) tömeges megjelenése: először a hangmásolás (magnetofon az 1960-as években), majd képmásolás (1980-as évek) tömegessé válik, és beviszik a magánéletbe (lakásokba) a világ minden sarkából származó és különböző nyelveket beszélő emberek számára *érthető jeleket*: *dallamot, ritmust, mozdulatsort, színeket*. Az 1980-as évek felnövő generációja fogja tömegessé fejleszteni a zenét (benne az éneket) és a testmozgást (benne a táncot, a sportot), valamint a képet (a mozgóképet és fotót, mint érzelemkifejező és érintkezési eszköz). Ma még nem látjuk, hogy a képi, zenei és mozdulatnyelvre épülő műnemek kifejlődése mit fog hozni az emberiség kultúrájának a 21. században.

A *beszélt* és a *betűírásra épülő* nyelv értésének feltétele: érteni a közlő nyelvét. De a több száz anyanyelv gátolja a különböző népek egymást értését. A *beszélt* és *betűírásra épülő* nyelv feltétele: érteni pontosan a beszélő által használt *fogalomvilágot*. De a „fogalommal” kifejezés gátolja a kü-

lönböző szinten iskolázottak egymást értését... Az ezektől elváló *képi, zenei, mozgásnyelv* viszont általánosan és könnyebben érthető érintkezési jelrendszer. Mind a *különböző anyanyelvű*, mind a *különböző iskolázottságú* (szociális állású) embercsoportok között...

Hangsúlyváltások az érintkezések jelrendszerei között

A globális kulturális tér embere természetesen keresi az *érintkezésben használható jelrendszereket*. Új ismeretátadási technikák tömegesednek (kép- és hangtovábbító eszközök), az ismeretátvitel átfogja a Föld egészét, az emberek mozgás- és gondolkodásrádiusza globális méretűvé bővül. Már az 1970-es években arról beszéltünk – keresve a képre, zenére épülő műnemek lehetőségeit a tudományos ismeretközlésben –, hogy *az ember a tömeges fotózás, mozgókép korában tanul meg valójában látni, hallani*. És az értelmiségnek meg kell tanulnia a hagyományos irodalmi műnemek mellett birtokba venni a képi, zenei jelrendszerek birodalmát.

Az új ipari-technikai forradalom nagy érvényesülési esélyt kínál a beszédhez, fogalomvilághoz nem kötött műnemeknek. Most, az ezredfordulón úgy látjuk: mindez együtt eredményezi az *érintkezés jelrendszerei között a képi, zenei és mozgásnyelv előretörését*. Az alkotói műnemek között előretörnek a zenéhez, énekhez, képiséghez, mozgáshoz kötődő ábrázolásformák. És mindezeket az emberek tömegesen, műkedvelőként maguk is nemcsak „előállíthatják”, hanem rögzíthetik, elővehetővé és elküldhetővé, hagyományozhatóvá teszik. Ugyanazzal az önmegvalósítási örömmel, amely évszázadokkal ezelőtt, a betűírás terjedésekor elfogta elődeiket.

Az ezredforduló a *tömeges „képírás”* kora. Tömegesedését különösen segíti a digitalizáció: azonnal látható, könnyen törölhető és a számítógéppel gyorsan továbbítható családi, természeti és akciófotók készíthetők. Nem lehet számba venni a mozgóképalkotók sokmillió táborát, akik a család vagy a maguk részére állítanak össze videotékaikat. Az amatőr festészet soha nem gondolt virágkorát éli. Hasonlóan az amatőr szobrászat.

Szintén tömegesedésről számolnak be a *zenészek*. Csak idő kérdése, mondjuk, hogy az emberek közül legalább annyian ragadjanak fényképezőmasinákat, grafitot, ecsetet, gitárt érzelmeik kifejezésére, mint ahányan tollat ragadnak...

No és a *tánc*! Az egyén érzelmvilágának egyik legegyszerűbb és legáltalánosabb kifejezője, a testi-lelki felszabadultság megélésének legközvetlenebb formája lesz ismét. (Hiszen az ősi népeknél már az volt.) És a tánc mutatja meg talán leglátványosabban az ember individuális sokszínűségét: ugyanazokat a mozdulatokat mindenki másként lejt, nemcsak a divatzenére vonaglik másként a váll, riszál a far, csuklik a térd és hullámszik a kebel, hanem a legfegyelmesebb tánckarban is élvezet látni a mozdulatkülönbséget. A tánc az általunk új individualizmusnak nevezett életérzés talán legközvetlenebb érvényre juttatója...

Új műnemek

Nem véletlen, hogy ezek a beszélt (fogalmi) nyelvhez csak lazán kötődő kultúrtermékek *fórumai* is virágkorukat élik: a koncert, általában a zenés előadó-művészet, a kiállítás (mind a képzőművészeti, mind a tudományos tárgyú). És mind nagyobb közönsége van a színvonalas építészeti megoldásoknak. (Amit korábban csak az építészetben kifinomult műveltségű emberek szemlélték.) Igaz, az építészet mindinkább ipari keretek, agyonbürokratizált szabályok közé szorul, és nincs is pénze mindenkinek ház- vagy lakásépítésre. De mind több az igény a lakás, a berendezés egyéni tervezésére, a lakás egyénített átalakítására, s mind több amatőr fotón (pályázatokon is) jelennek meg a szellemesen kialakított belvárosi lakókertek, térbeépítések, középületek. Vagy az egyénítetten kialakított díszkertek.

Az *audiovizuális kultúra*, az ezekhez kötődő *alkotói műnemek kibontakozása az ezredforduló legfeltűnőbb tömegkulturális jelensége*, az új ipari-technikai forradalom egyik nagy kulturális eredménye.

Külön tárgyalást kíván a *sport*. Mind az úgynevezett verseny-, mind a tömegsport. A versenysportot ma már nyugodtan soroljuk az egyéb „előadó-művészet” (pódiumművészet, film), a tömegsportot pedig a mozgásművészet (tánc) társágába. (Ahogy a versenytorna egyes elemeit alkalmanként vitatják, hogy az akrobatika, a tánc vagy a torna műfajához tartozik-e.) Mások a sportot mint az egészség-karbantartás, a pszichikai egyensúly-megtartás eszközt tárgyalják. Akármelyik fejtegetést kövessük is: *a sport a 20. század kultúrtörténelmének egyik legfeltűnőbb tömegjelensége*. Az ezredfordulón a globális kultúrtérben a „harmadik világ” – korábban már jelzett – kultu-

rális emancipálódása a leginkább éppen a sportpályákon látható. (Ahogy a 20. század euroatlanti világában az úgynevezett szegényebb rétegek érvényesülési tere is volt a sport, mindenekelőtt a versenysport.) A távol-keleti küzdősportok ma már éppoly népszerűek az euroatlanti népek körében, mint Kínában, Japánban. Az Európából származó kosárlabda, a futball, az atlétika éppoly elfogadott a dél-amerikai, távol-keleti, afrikai népek körében, mint Európában, Amerikában. Amúgy is a szabad népességvándorlás eredményeként nemcsak az euroatlanti térség termelőüzemei, szolgáltatásférája van telve a harmadik világból – netán egyes államok korábbi gyarmatairól – származó munkásokkal, de nemzeti sportválogatottjaik is ezek gyermekeivel.

Következtetés: A képi, zenei közléstechnikák elterjedésével, a számítógéppel, a kultúrateremtés tömegesedésével, valamint a globális kulturális tér kialakulásával, a több száz nyelvet beszélő népek egymáshoz közeledésében nagy jelentőséget kapnak azok az érintkezési technikák (nyelvek), amelyek nem kötődnek beszédhez, fogalomhoz. A zene (dallam, ritmus), a kép, a mozgás (tánc és sport). Az érzelem- és gondolatközve-

títés ősi – a beszéd és írás által visszaszorított és most ismét erőre kapó – jelrendszerei ezek. A beszéd- és írásnyelv mellé felzárkózik a képi, a zenei és a mozdulatnyelv. A „szó” 19. századi forradalmát követi most a „kép”, a „hang”, a „mozdulat” világorradalma. És nő ezen utóbbiak művészi múnemeinek súlya. A kulturális globalizáció győzelmének eszközei és következményei ezek.

Kérdés: Vajon mennyire veszi észre a magyar kultúrpolitika, hogy milyen lehetőséget kínál számunkra a beszélt nyelv értését nem igénylő kultúrateremtés kibontakozása a 21. századra? Míg az írásnak, beszélt előadó-művészetnek gátja a magyar (kis) anyanyelvűség, addig a zenének, képzőművészetnek, táncnak, sportnak nincsenek korlátai. Szabad érvényesülést kínálnak. A kis nemzeti kultúrában felnőtt gyermekek kulturális világinTEGRÁCIÓJÁNAK egyik hatékony és eredményes útja (lehet).

(2005. november: Készülve az *Európai regionális tévérendszerek és Magyarország* című konferencia nyitóelőadására.)

A világnézeti forrongás kora

Az ezredforduló a termelési-technikai rendszerek, az információcsere, a népmozgás globális volta következtében világnézeti forrongást mutat. Ha csak megkíséreljük áttekinteni azokat az új életösszefüggéseket, amelyeket korunk földtudománya, biológiája – akár ökológiája, akár molekuláris biológiája – vagy a világűr kutatás tár elénk a szellemi világhálón szörfözve, vagy ha a szépirodalomban, filmművészetben, képzőművészetben vagy éppen építészetben fellelhető tarkaságot vesszük számba olvasónaplónkból – megjelenítve Dél-Amerika, Afrika, a Távol-Kelet emberének és szokásrendjének-kultúrájának emancipálódását a fehér ember kultúrájához –, nos, akkor fel-felsejlik, hogy ezekben mennyi új eszmerendszer, új „világnézeti kánon” látszik erősödni! És mennyi bomlik szét, vegyül egymásba! Világnézeti kánonok fonadéka, amelyek közül nem tudni, melyek rögzülnek majd „izmusokká” – kérdezi magától az ember, rendezve ceruzajegyzeteit. (Ha egyáltalán lesz értelme „izmusokról”, tehát keretbe foglalt világkép[ek]ről beszélni a 21. században, vagy akár ma.)

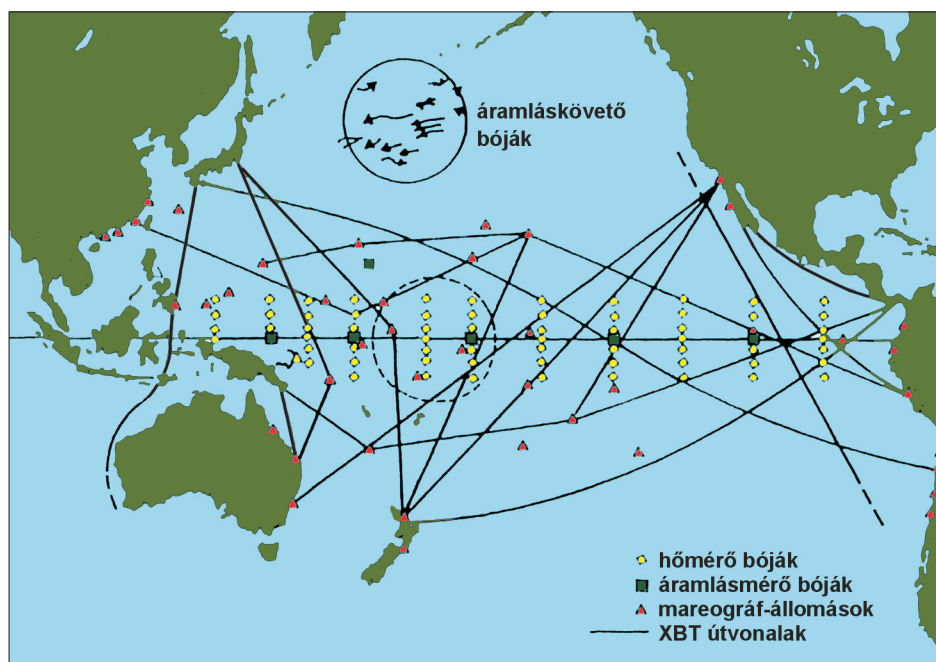
Kíséreljük meg a 20. századi kultúra- és technikatörténelem tanulmányozásából leírható eszmetörténeti vonulatokat „meghosszabbítani” a jövő irányába...

Új Föld-szemlélet

Új Föld-szemlélet körvonalai látszanak. Az űrkutatás az elméleti tudományból – a matematikából és csillagászatból – műszaki tudománnyá, azaz tapasztalati tudománnyá is nőtt. Az ember űrutazásait követően (1961–1969) a szomszédos égitestekről anyagmintákat hoznak. Műholdakat felbocsátva (1970-es évek), a fotózást tökéletesítve négyzetméternyi pontossággal fényképezik le a Föld növény-, talaj- és tengervilágát, azok mozgását (9. ábra). A műholdrendszer tartozéka már a globális fegyverrendszereknek, és természetesen a világ bármely pontján fogható kép- és szóbeli információközvetítéseknek. S a számítógépen már kis unokáink bámulattal nézik a Földről készült műholdas űrfotós-programot.

9. ábra. A globális óceánmegfigyelő rendszer (Global Ocean Observing System, GOOS) csendes-óceáni hálózata.

Forrás: Czelnai Rudolf: *A világóceán. Modern fizikai oceanográfia. Tudomány-Egyetem sorozat. Bp. 1999.*

Még nem leírt témakörökben és ütemben változik a *köznapi és a tudományos gondolkodás a Földről*, a világúrról, a földfelszín alatti „világ”-ról. Az úrutazások szétrombolták az évszázadokon át a felhők közé helyezett „mennyország”, a földkutatás pedig a földfelszín alá helyezett „pokol” képzetét. (Vagy más, elérhetetlen távolságokba helyezték azokat.) ...

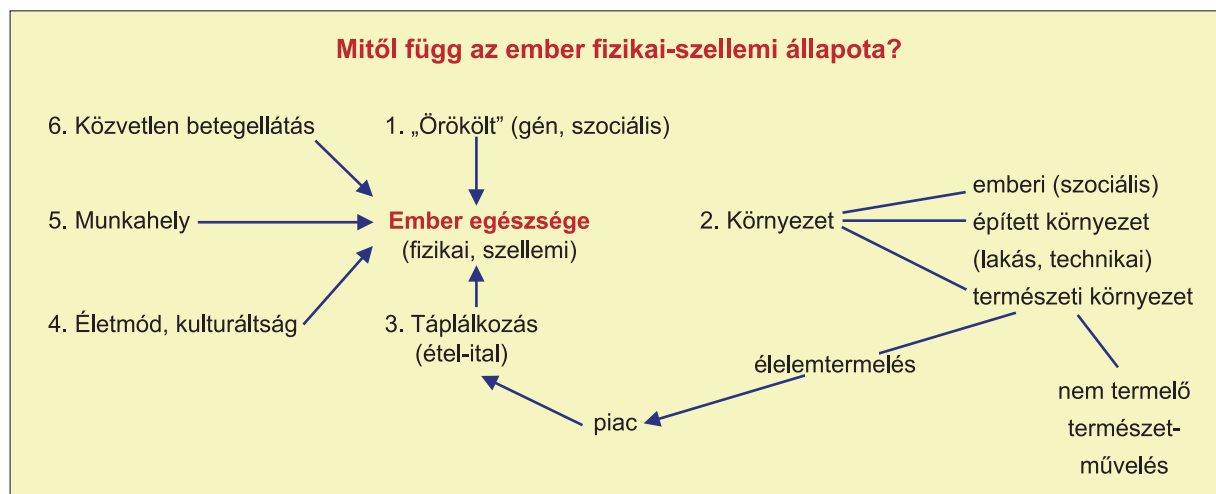
Az új Föld-szemlélet létrejöttét segítette az, hogy a világúrból tekintünk a Föld égitestre. Az úrfelvételek és a geológiai kutatások alapján bizottsággal beszélünk a *Föld természettörténelméről*, mutatják ki a kutatók a kisméretű égitestek becsapódását, tűzhányókitörések keltette katasztrófákat, amelyek a növény- és állatvilágot új fejlődési utakra terelték. (Például az emlősök kifejlődésében.) Magabiztosan beszélnek a Föld lemezeinek mozgásáról, amely az egyes földrészek állat- és növényvilágának rokonságát is magyarázza (1985) ... És beszélnek arról, hogy a *Föld olyan élő egységként fogható fel*, amelynek bármely pontján jöjjön létre változás – az erdők kivágásával, a fosszilis energia-hordozók elégetésével stb. –, az kihat bolygónk egészére, befolyásolja az élővilág együttes sorsát. S beszélnek arról, hogy az antropogén, emberi tényező hogyan befolyásolhatja a következő évtizedekben a Föld egész életét (Gaia-szemlélet, 1979).

Új gond jelentkezik. Legalábbis azok számára, akik követik és megkísérik érteni a földtudományban (és -ismeretben) lejátszódó előrehala-

dást. És párosítják ezen természettudományos ismereteket az ember politikai, termelői, kulturális aktivitásának követésével. A „gond” szerintünk a következő.

Az ember látja már lakhelyét, a Földet, mint élő egységet, méri az öntörvényű Földgolyó változásait, a növény- és állatvilág egyes kihalásra vagy szaporodásra ítélt fajaiival; látja az ember befolyását a nem emberi környezetre; látja, az ember nemcsak rombol, hanem teremt is: a mesterséges növény- és állatvilágot (kutyát, lovat, mesterséges alapanyagú, ételmet adó élővilágot). Az emberek (tudósai) átlátják tehát Gaiát, a kutatók átlátják a Föld-folyamatokat, és azokban az ember nevű emlős szerepét! *De képtelenek arra, hogy akár a saját, Földet építő-romboló tevékenységüket intézményekkel szabályozzák!*

Kortársaink (még) mosolyognak, amikor azt mondjuk: *az élő Föld, Gaia nem óvható és nem uralható hatékony, világevénységű szabályozás, szankciók és végrehajtásra is felhatalmazott világintézmények nélkül!* Mondjuk: a tudomány felelőssége – mind a társadalmat, mind a természetet vizsgáló tudományoké –, hogy erre a figyelmet felhívja. Kortársaink egy része (még) mosolyog, amikor klimatológusok, fizikusok csapatai foglalnak állást: *nem lehet szabályozatlanul hagyni a Föld nem megújuló energiaforrásainak, a természeti környezetnek az elhasználását. Nem lehet a Földdel való bánásmód meghatározója pusztán egy-egy nagy-*

10. ábra. Mitől függ az ember fizikai-szellemi állapota? Forrás: Glatz Ferenc: *Agrárium Magyarországon az ezredfordulón*. In: *A magyar agrárgazdaság jelene és kilátása*. Bp. 1997.

vállalkozó vagy tőkéscsoport érdeke! Legyen szó fosszilis energiahordozók bányászatáról és energiapolitikáról, víz-, talaj- és erdőgazdálkodásról vagy éppen a nagy ezredfordulós „biznisz”, a gyógyszer- és műtrágyavegyészet termékeinek használatáról. Egyáltalán: amikor az új Földszemlélet felveti az emberi tevékenység globális szabályozásának szükségét, mennyire lehet kivonni a tőkebefektetést e szabályozás igénye alól? Tegnap még csak az állam túlszabályozta (szovjet) utasításos gazdaság válságáról, ma már bukásáról beszélünk. De már indítványozzuk a vitát arról is: a politikai adminisztrációnak nincs más célja, mint az egyes állami-hatalmi adminisztrációkat megvásárló tőkeérdekeltségek számára a piacot, munkaerőt és a „rendet” biztosítani? (A fosszilis eredetű szennyezések világméretű szabályozását követelő kiotói nyilatkozat be nem tartása egyes nagyhatalmak részéről, éppen erre biztatja a politikusokat!) A 19–20. század fordulóján a szocialisták elérték, hogy törvényekben rendezzék a tőkés viszonyát a munkavállalókkal. Lehet, hogy most, a 20–21. század fordulóján megerősödik egy új mozgalom, amely majd eléri, hogy világjog szabályozza a tőke (a vállalkozó) viszonyát a természeti környezethez is? Sürgetjük, hogy ma már a tőkéseknek ne csak a munkavállalókkal, hanem a természettel is szabályozott viszonyba legyenek!

Új ökológizmus

A földi élővilág szereplőit egységben látó „Gaia-szemlélet”-re épül az új ökológizmus, amely ember és természet viszonyát vizsgálja felül (10. ábra), és átértékeli az első ipari-technikai forradalmak (19–20. század) diadalittas technokrata programját: a természet „legyőzésének” célkitűzését. A környezetvédő mozgalom az 1960-as években indult, s az ezredfordulón Európában és Amerikában kormeghatározó politikai programmá, erkölcsi paranccsá emelkedett. Napjainkban éli igazán nagy változását: jó szándékú városi, kissé rousseau-ista, kissé polgárpukkasztó polgári radikális és szociáldemokrata mozgalomból (1970–1990) most nő át globális szemléletű mozgalommá. Lassan meghódítja – legalábbis reméljük – azokat is, akik az élő természettel naponta találkoznak termelői, környezetformáló munkájuk során: a vidéki terek népességét, nem utolsósorban az agrárlakosságot. És meghódítani akarja – akarjuk – azokat a technokratákat (víz-, erdőgazdálkodókat, ipari vállalatok mérnökeket, kémikusokat, fizikusokat), akik a természeti környezet elemeit használják munkájukban. (Akikre korábban csak úgy tekintettek, mint a természet „szennyezőire”, rombolóira.) Az ökológizmus az elmúlt évtizedekben számos gyermekbetegség (anarchizmus, életidegenség stb.) után valószínűleg a 21. század új világszemléletének egyik alapja lesz. 1992-ben az emberiség és a Föld jövőjét tárgyaló riói világkonferencián elfogadták a „fenntartható fejlődés” alapelvét. Visszatekintve az elmúlt 14 évre és

előretételezve a következő évtizedre talán leírhatjuk: a fenntartható fejlődés egyelőre még csak *ökológiai* – tudományos és erkölcsi alapozottságú – program. De amíg nem válik *ökonómiai* (közgazdasági és a termelésfenntartást is magába foglaló) programmá, addig sikere kétséges.

Új életfilozófia?

Új életfilozófia van keletkezésben? A Gaia-szemlélet és az ökológizmus képviselői bizonygatják, hangsúlyozzák a földi élővilág egyes fajainak egymásra utaltságát. Új erkölcsi értékrendet követelnek viszonyunkban az állat-, növényvilághoz, sőt a talajhoz, vízhez, levegőhöz. A molekuláris biológia viszont már arra is kényszeríti az embert, hogy lássa be a földi életgyüttések alapjainak közösségét. Hogy az ember nem független a természeti környezetétől, hanem azzal együtt él, fejlődő egysége a földi életnek. – A legmegrázóbb józanodást kétségtelenül a génkutatás eredményeinek filozófiai továbbgondolása hozza. A génkutatás a DNS felfedezésével (1953) utat tört az ezredforduló talán legszenzációsabb tudományos eredményéhez: az emberi géntérkép megalkotásához (HGP, 2000), az ember- és állatvilág közös genetikai állományának feltárásához (a csimpánzzal 98 százalékban megegyezik), és a közönség – igaz, fejcsóválva – elfogadja, hogy az emberi rövid távú memóriát a muslincával összehasonlításban vizsgálják. (No és itt volt 1997-ben Dolly, a klónozott birka esete: a viták már nemcsak arról szólnak, szabad-e a génmanipuláció a növénytermesztésben, a gyógyszeriparban, de arról is: szabad-e az ember esetében.)

Fontos szerepet kap a genetika azon ellenérzések visszafogásában, amelyek a globális kultúra terével szemben újraélednek a lokális társadalmakban, és amelyek tartanak a keveredéstől a bevándorlókkal, a különböző embertípusokkal. Kétségtelen: a globális népmozgások a különböző fizikai jegyekkel (bőrszín, orr-, fül- és fej-, valamint testformákkal) rendelkező emberegyedek együttéléséhez és keveredéséhez vezetnek a 20. században. A genetika most megkérdőjelezhetetlenül bizonyítja a tegnap rasszistái számára is az ember genetikai egységét, és meghátrálásra kényszeríti őket: hiszen már az „ősi Ádámot”, a közös férfi őst keresi a tudomány valahol Afrikában.

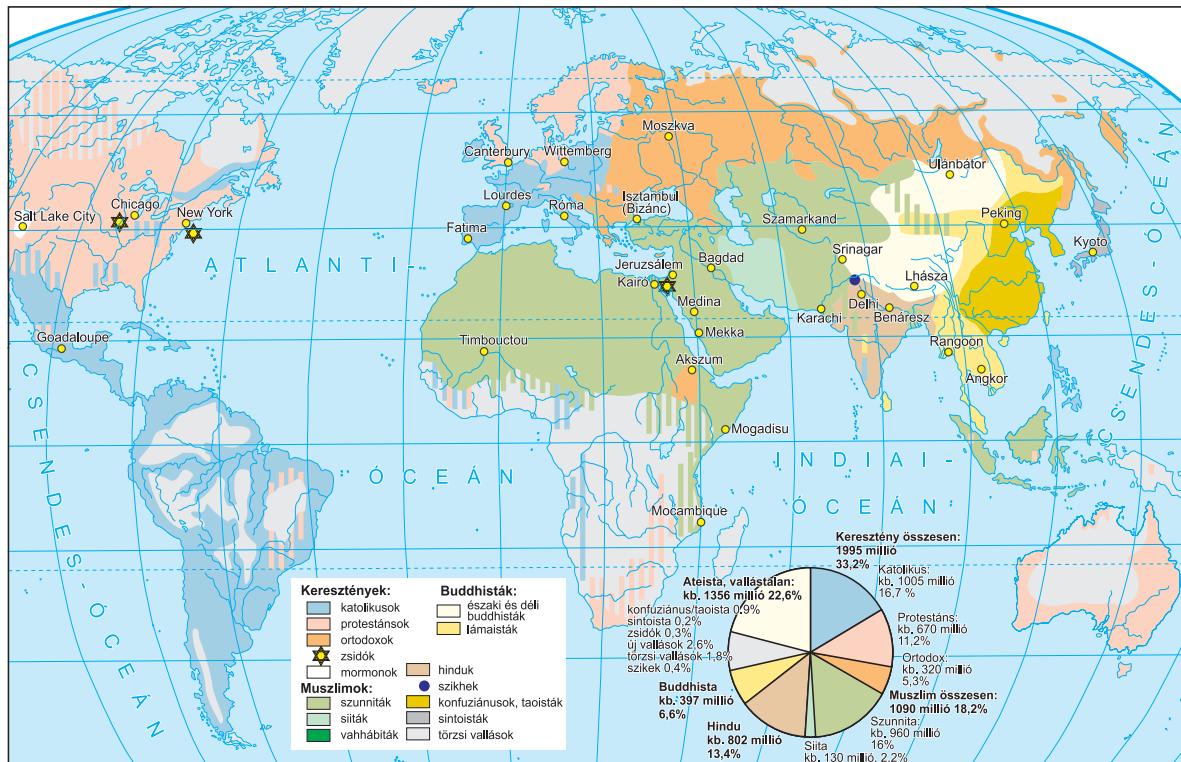
És e ponton ismét a *tudomány felelősségéhez* érkezik gondolatmenetünk. Vajon becsüli-e azt a készséget és ismeretegyüttést a tudomány, amelyik a *természet- és társadalomismeretek szintetizálására tesz*

alkalmassá? Hogy a 20. századi természettudományok következtetéseit azok társadalmi kihatásával ütköztesse. Amihez mindkét „ismeretegyüttés” – a természet- és társadalomismeret – uralására is szükség van. Részdiszciplínákra tagolt, impaktfaktor-idézetséget kergető „tudományos közéletünkben” hol van az ilyen kutatók helye? Vajon nem kellene felülvizsgálni mindenekelőtt a filozófia tudományának 19. századi tematikai út-elágazásait? Amikortól a filozófia jobbára csak a társadalomismeretek szintetizálására vállalkozik. És visszatérni a filozófia ezeréves hagyományaihoz: amikor az még a világ egészének megragadását tekintette céljának. A természet- és társadalomismeretek „új szintézis”-ét. Az ezredforduló törekvése ez az elvárásunk.

Régi és új vallások

Régi és új vallások élnek egymás mellett és születnek (11. ábra). A világban zajló népmozgások révén a helyi kisközösségekben is megjelennek az eddig a Föld különböző kultúráiban kialakult felfogások az ember és a transzcendentális viszonyáról. A nagy vallások – a zsidó-keresztény, az iszlám, a buddhista, a konfucianizmus – mellett számtalan kis és új vallás követői jelennek meg, alapítanak anyaegyházaiktól sok ezer kilométer távolságban helyi egyházakat. (S a vallás, ne feledjük, egyben napi kulturális aktivitásnak – szöveggyakorlás, éneklés, gondolatvilág-alkítás – is kerete. És az egyházak nemcsak hitbuzgalmi szervezetek, hanem egyben „civil”, szociális-kulturális-egészségügyi funkciókat ellátó intézmények is.)

E keveredések mellett természetesen a tudomány is birkózik a vallással, a „hit” és az „ismeret” (tudás) viszonyának újraértékelésével. A 19–20. század leegyszerűsítése: a vagy vallás (hit), vagy tudomány (ismeret) – tovább nem tartható. Kiderül: a kettő viszonya állandó kölcsönviszony. A Gaia-szemlélet testvérkánonja, az evolucionizmus mondja ki, hogy az „alacsonyabb rendű” életformákból fejlődött ki a „magasabb rendű”. Többek között az ember. Sőt laboratóriumban megteremtik az első egysejtűek keletkezésének feltételezett körülményeit. A fizikusok állítják, hogy a világegyetem egy atomnál kisebb részecskébe szorult mérhetetlen energia elszabadulásának az eredménye, mintegy 15 milliárd évvel ezelőtt. (A „Nagy Bumm” elmélete, 1957.) De csak feltételezést (hitet) tudnak adni az embereknek arról, hogy ez valóban így is történt. (És nem egy

11. ábra. A Föld vallási kultúrái az ezredfordulón

mindent átlátó lény, Isten teremtette a földi életet vagy az univerzumot.) A hit teremtette, Földön kívüli szellemi „birodalmak” csak visszaszorulnak a „felhők magasságából” a fényévmilliókba. Nem tűnnek el...

Az ezredfordulóra a tudomány is szerényebben beszél már a világról... Nem tudunk mindent, nem igaz a „mindent tudás” tudományos önpropagandája, mondják a presztízsüket féltő kutatók, amikor tanítványaik arról faggatják őket: miért nem lehet a világ anyagi egységét bizonyítani? Ha egyszer a világmindenség, benne a Föld is anyagi alapokon, anyagi elemekből építkezik! Ahogy azt ők tanulták. És miért nem beszélnek nekik arról, hogy a kvantumelmélet és a relativitáselmélet nem összeegyeztethető. Pedig az egyik a földi világban még az elektromosságig menően is igaz, a másik pedig a Föld vonzasköréből kilépve „működik”, és nem lenne nélküle úrkutatás. Csak épp a kettő nem egyeztethető. S kérdezik, hogy a húr-elmélet (amely az atomnál sokszorta kisebb kiterjedésű energiaháurokat tartja a végső mozzgatónak) anyagi természetű „húrok”-ról beszél-e vagy sem? (Mert ez a fizikatudomány új slágere, az

einsteini és a bohr-i fizika összeegyeztetési törekvése.) Tény: a hit, a feltevés (a hipotézis) viszonya a tudományos és köznapi gondolkodás szintjén napjainkban is alakul, és mind a két világszemléleti kánon – istenhit vagy ateizmus – évszázados arroganciájának feladására kényszerül. (Ahogyan a katolikus egyházfő is együtt jelenik meg a zsidó, az iszlám hit fejével vagy a dalai lámával, úgy a tudományos akadémiák is tudományos partnerként kezelik a teológiát.)

Új individualizmus

Új individualizmus bontakozik ki. Megjelenik ez mindekelőtt a tömegkommunikációs forradalom (rádió, televízió) és a személyi számítógép eredményeként. Ezek az eszközök ugyanis lehetővé teszik, hogy az ember akár a közösségtől függetlenül is, egyénileg szerezzen be ismereteket, sőt adjon tovább. Ugyanakkor kiábrándulást is mutat ez az új individualizmus a különböző kollektivisták (nacionalista, szocialista és azok variációi) eszmékből és áramlatokból. Az új individualizmus az egyén világnézetének és életprogramjának kiteljesítését

és a különböző kánonoktól, gondolatrendszerektől való függetlenségét állítja. Öröm a szellemi önállóság felfedezése fölött, szenvedés is a szellemi magánytól. Az új individualizmus: életérzés, életprogram. Megjelenése különböző filozófiai áramlatokban tetten érhető, leggyakrabban a posztmodernnek nevezett irányzat részeként. (Az általunk vizsgált tucatnyi posztmodern-meghatározásnak szinte mindegyike kapcsolódik az általunk új individualizmusnak nevezett életérzéshez.) Mindehhez hozzáfűzzük: tévedés lenne összekeverni az individualizmust az egoizmussal. Az individualista minden egyéniséget tisztel. Tiszteli a másikat éppúgy, ahogy tiszteletet kér a maga egyéniségének. Az egoista a maga érdekeit, felfogását tartja csak mérvadónak és annak elismertetéséért küzd. Míg az individualista toleráns, konszenzusteremtő világot képzel el, addig az egoista az egyéni érdekek harcának fogja fel a világot...

A tudomány a „húzóágazat”

A világnézeti forrongásra vonatkozó előző megjegyzéseink többsége a 20. század tudományfejlődéséhez köthető, mindenekelőtt a természet-tudományok fejlődéséhez. Lehet, hogy egyéni érdeklődésünk ezen következtetés oka. Mégis a sok kérdés után, megkockáztatjuk a kijelentést is: a tudományos aktivitás a 20. századnak első számú motorja és előrehajtó ereje volt nemcsak a technika és fegyverkezés szempontjából, hanem az emberi gondolkodás egésze szempontjából is...

Az ember spirituális életében új korszakot nyit az ezredforduló! És milyen irányban megy tovább? Történészként újraértékeljük a 19. és 20. század fő kultúrtörténelmi folyamatait. Lehet azt mondani: amíg a 19. század az általános ismeretek, az írás-olvasás, az értési képesség tömegforra-

dalma volt, addig a 20. század a tudományos gondolkodásé? Ahogy a 19. századhoz köthető az érzelemvilág kiteljesedése, az érzelmek pontos és vállalt megfogalmazása, elfogadása a nyilvánosság előtt (szembefordulás e téren a középkorral), addig a 20. század az értelem, a racionalitás és a tudomány forradalmára alapozódik. Az már biztosnak látszik, ismételjük: a tudomány a 20. században a kulturális aktivitások húzóágazata volt, és az ma is. Kérdés: marad-e holnap?

Következtetés: A 20. század ipari-technikai és tudományos forradalmi feltörték a lokális társadalmak eddigi világgépeit (zsidó-keresztény, iszlám, buddhista, természeti vallások stb.), sőt a világujrakatás eredményeit nyomon követő gondolkodók megkérdőjelezték az eddigi világgép-teremtéseket, a világnézeti kánonok szükségességét is. A globális kulturális térben ütköznek és új szintézist ígérnek az eddigi egyistenhívő vallások éppúgy, mint az ember és természet, egyén és közösség viszonyáról eddig kialakult gondolkodási rendszerek (filozófia).

Kérdés: Mennyire vesz részt a magyar értelmiség ezekben a szellemi világunkat felforgató, értékrendeket átrendező mozgásokban? Mennyire kanalizálja ide, a honi szellemi életbe, napi gondolkodásba a világot foglalkoztató problémahalmazokat?

Vajon nem foglalja el túlságosan magát a politikai rendszerváltozás érdekes – mert botrányt botrányra halmozó – izgalmaival? És nem olyan témakörökben mozog otthonosan, amelyek a világon igen kevés nem honi embert érdekelnek? És mennyire „világképes” ez a magyar értelmiség? Képes-e a lokális hagyományok közvetítésére a világ, az átalakuló új kulturális, szellemi irányzatok felé?

(2005. január: Akadémiai előadásra készülve, *Gaia-szemlélet és történettudomány* címmel.)

Az unió közös kultúrpolitikáját várva

Az európai politikai integráció a nyugat-európai gazdasági és a szovjetellenes katonai integráció szándékával építkezett 1992-ig. Célkitűzései, mint elnevezése is – Európai Gazdasági Közösség (EGK) –, egyértelműen jelezték: Európában ne legyen több háború, ne legyen többé élelmiszerhiány (ami a világháború után általános volt), és

jöjjön létre a „nagy térség” piaca, ami az iparcikk- és élelemtermelés világverseny-képességének és fejlesztésének alapja. De az EGK vezetői a piaci egységen túl nem kívánták utánozni az Egyesült Államokat: nem vezettek be közös adót, közös nyelvet, közös hadsereget.

Gazdasági, politikai és kulturális közösség?

A szovjet zóna összeomlása (1990) után megindult útkeresés is először a gazdasági közösségen túl csak a politikai közösséget célozta (12. ábra). Az Európai Unió (1992) már célul tűzte ki a nemzetállamoktól a pénzügy, a hadügy (NATO) és részben a külügy elragadását, és a pénzügyi uniót 1999-re a közös bankrendszer és a közös fizetőeszköz bevezetésével (euró) meg is valósította. De nem kívánt kulturális közösséget teremteni, nem kívánta érinteni azt az alapelvet, amely szerint a kontinens a nemzeti kultúrák térsége maradjon. A nemzeti sokszínűség pedig a nemzetállami kultúrpolitikán alapuljon. Az unió történelmének első szakaszában (1992–1999) volt közös gazdaságpolitikája, sőt (már 1992-től) környezetvédelem-politikája, jog- és intézményrendszer-stratégiája – de nem volt közösségi kultúrpolitikája. (Kevesen, de gyakran hangoztattuk ezt az 1990-es években.) A közösségi kultúrpolitikának csak szerény elemei jelentkeztek részben a tudományban, részben a közművelődésben. Tudományban: keretprogramok formájában az unió finanszírozta bizonyos, a nemzetállami határokat átlépő természeti és gazdasági folyamatok tudományos tanulmányozását. Közművelődésben: támogatott a nemzeti kultúrák egymáshoz közelítését segítő kulturális programokat (Erasmus, Leonardo, Tempus stb.). De az utóbbiak aránya a költségvetésen belül nem haladta meg a 3-4 – ma a 6 – százalékot. (A tudományos keretprogramok pedig nem haladhatták meg a nemzetállamok részéről tudományra fordított összegek 10 százalékát.) Az unió a kultúrát és a tudományt a nemzetállamok feladatköreibe hagyta.

1999 júniusában azután – szerintünk – döntő változás történt, amelynek kihatását talán maguk a tervezők és végrehajtók sem merik végiggondolni. (Talán félve is a nemzetállami adminisztrációktól és lokális érdekű értelmiségiektől.) 1999 júniusában Bolognában az unió tagállamai (és a csatlakozásra kijelölt államok) egy közös felsőoktatási program megvalósításáról határoztak. Ezzel – értelmezésünk szerint – egy közös műveltségű európai értelmiség kiműveléséről döntöttek. Létrejöhet végre a közös európai kultúrpolitika alapja – mondtuk. Egyelőre a felsőoktatás (és ezzel a tudomány) területén.

Az unió irányváltásának okait a történészek fogják számba venni. Az irányváltást – a folyamat átélőjeként és közreműködőjeként, megítélésünk

szerint – a mai helyzetre is tanulságokat hordozó három ok kényszerítette ki: 1. Az „emberi tényező” (kultúra) napirendre kerülése a hidegháború felszámolása után. 2. A kontinentális munkaerőpiac igénye. 3. A kontinensek közötti verseny kiéleződése.

Az unió irányváltása: Bologna, Lisszabon. Realitás?

1. *Az első ok: az „emberi tényező”, a kultúra napirendre kerülése (1992, 1998).*

Az „emberi tényező” erősödését az 1990-es évek európai és világtényezői idézték elő. Négy ilyen világtényezőt látunk – visszatekintve az elmúlt évtizedekre és jegyzeteinkre – most.

Első tényező: a szociális-etnikai konfliktusok várható megjelenése az unió tervbe vett keleti kiterjesztése során. Az Európai Unió keleti kiterjesztését az előkészítés fázisában (1994–1998) az elemzők egyértelműen pozitívan ítélték meg a gazdaság szempontjából. Új piacok nyílnak majd meg, olcsó munkaerő milliói állnak rendelkezésre. A kiterjesztés hátrányaként említették az agrárium meghatározó szerepét, az élelemtermelés túl nagy részesedését a GDP-ben, ami versenyt jelent az 1990-es évekre amúgy is élelem-túlermeléssel küszködő Nyugat-Európának. És – említettük mi – az etnikai konfliktusokat. De ezen a nehézségen, gondolták nyugat-európai kollégáink, majd „szabályozással” – azaz a kelet-közép-európai élelemtermelés visszaszorításával – úrrá lehetnek... Uralhatatlannak látszott azonban a nem gazdasági, hanem emberi-kulturális jelenség: az etnikai-vallási konfliktus. Következtetés: tudomásul kell venni – mondták, mondtuk 1994–1998 között mind többen –, *az unió jövőjének sikeressége emberi-kulturális tényezőkön múlhat.* (Nem véletlen, hogy a bővítésről folytatott szakértői viták hangzik el ismételtten: az Európai Uniónak közös kultúrpolitikára van szüksége.)

Második tényező: az Európai Unió „legitimitás-deficitje”, az uniós parlamenti választások csendes kudarcai. Alacsony a részvétel. A felmérések szerint nem létezik „Európa-identitás”. Következtetés: „nincs eredményes Európai Unió egy új európai identitás nélkül” (Gütersloh, 2000. január). Az identitás pedig kultúra kérdése. Az unió jövőbeli eredményessége tehát nem csak gazdasági, hatalmi-jogi és politikai intézményépítésen múlik.

Harmadik tényező: az UNESCO és az USA új kulturális stratégiájának (1995–1998), nem utolsósor-

12. ábra. Az európai integráció (1957–2004)

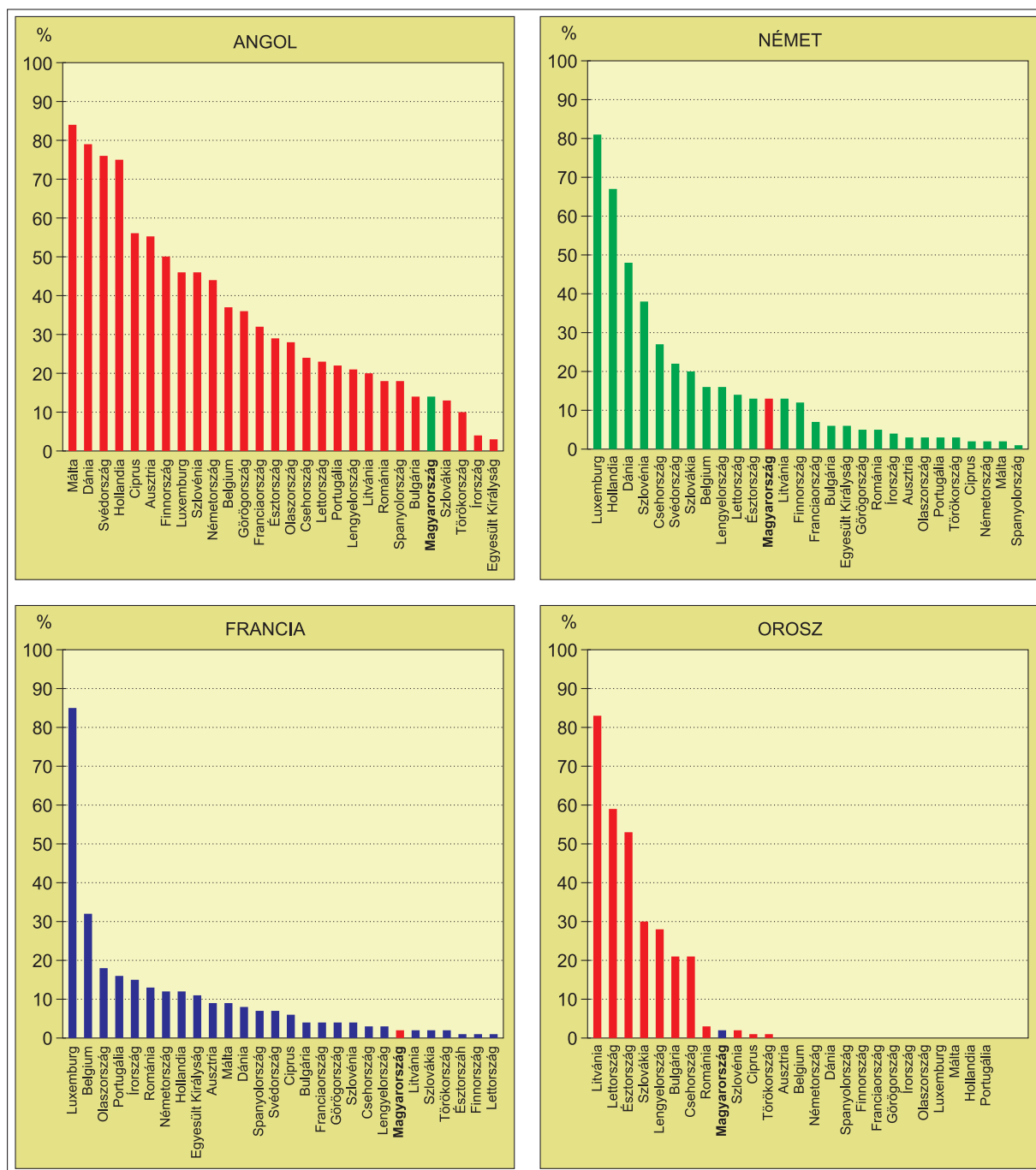
ban Clinton beszédének visszhangja. (1997. január 20. Erről szoltunk korábban.) Azaz: az emberi (lelki, tudati) tényezőt nem lehet a gazdasági-jogi tényezők mögé utalni. Az unióban – mondtuk mint szakértők – gondolkodó, érző, nem pedig csak fogyasztó és termelő emberek fognak élni.

Negyedik tényező: a jugoszláv válság. Világossá vált, hogy 1995, Dayton nem megoldás. Nem lehet az USA-ból megoldani Európa emberi-kulturális (etnikai) konfliktusait. 1996–1998 sikertelenségei a délszláv térségben sokkoltak bennünket, „uniós szakértőket”. Aktív kultúr- és humánpolitikát javasoltunk, a termelési szférák támogatásának rovására. Az Európa Fórum 1998. júniusi, berlini ülésén Jacques Santer, az Európai Bizottság elnöke már arról beszél, hogy az uniónak nemcsak az emberek

egészségével, munkaerejével kell törődnie, hanem szellemi állapotukkal is.

Ezek után 1998. május 25-én megszületik a sorbonne-i nyilatkozat: az egyetemek és az értelmiség szerepét hangsúlyozza Európa jövőjében, megalkotja az „Európai Felsőoktatási Térség” fogalmát. Térség, amelyben egy európai értelmiségnek szabadon kell mozognia.

Ezután következik Bologna (1999. június), a közös értelmiségpolitika és a közös kultúrpolitika – legalábbis a mi értelmezésünk szerint – megteremtése. A fordulat. (Bolognával egy időben éri ugyanis az unió vezetőit az itt nem részletezhető „politikai sokk” is: a NATO koszovói akciója – az európaiak megkérdezése nélkül – rádöbbsenti Európa vezetőit, hogy az unió csak az USA segéd-

13. ábra. Idegen nyelvként beszélt nyelvek az EU-tagállamokban és a csatlakozásra váró országokban, 2004.
 Forrás: Languages of Europe (az Európai Bizottság honlapján). http://ec.europa.eu/education/policies/lang/languages/index_en.html

szervezete lehet mindaddig, amíg nincs önálló hadserege, ezt finanszírozó egyenes adója és európai identitású politikai és értelmiségi vezető rétege.)

2. A második ok: a kontinentális munkaerőpiac, az új európai értelmiség igénye (1999).

A Bolognában 1999. június 19-én kiadott nyilatkozattal az unió megkezdte az egységes egyetemi képzési rendszer kiépítését, amely megítélésünk szerint, ha sikeres lesz, 30-50 éven belül egy új típusú kontinentális értelmiség kialakulásához

vezethet. Amelynek a nemzetállami közoktatási rendszertől, műveltségi hagyománytól függetlenül „hasonló és hasonlítható” a műveltsége, amely a kontinens bármely részén munkavállaláshoz segítheti.

Ez elősegítheti egy új európai identitás kialakulását. A szakértők elképzelései szerint az új identitás az európai népek különbözőségében gyökerezik, hiszen az unióban megmarad a több mint húsz anyanyelvi kultúra. Egyelőre hivatalosan is. Később, nincs kizárva, hogy ez az anyanyelvi kultúra már csak a családi nyelvhasználatban, a helyi alsó- és középfokú képzésben, illetve részben az egyetemeken él majd. De – legalábbis ez a feltevésünk és elvárásunk – ezek fölé boltozódik, ugyanabban az „agyban”, ugyanabban az intézményrendszerben egy *Európa-tudat*, amely őrzi a kétezer éves európai történelem „életképes”, a globális világban is használható normáit. Ezek a normák: *kíváncsiság* (más kultúrák, a természet megismerésére), *nyitottság* (a természeti, emberi sokszínűségre), *szolidaritás* (a földi élet minden élőlényével, mindenekelőtt az embertársakkal). A 19–20. századbeli nemzeti, faji, nembeli kizárásos európai hagyományokat ez a felfogás elveti.

Az új Európa-tudat hordozója az új európai értelmiség, amelynek gondolkodásában a Gaia szintű és lakóhely szintű kötődései mellett él a kontinentális „Európa-tudat”, amely lecsapódik majd irodalmi műfajokban, írott, képi (mozgóképi), tárgyi kultúrtermékekben. Ez az új európai értelmiség legalább kétnyelvű lesz, kiválasztásának feltétele is a két- (több-) nyelvűség (13. ábra). Az anyanyelv mellett bírnia kell a világ-*lingua francát* (angol), vagy a regionális *lingua francák* egyikét (német, francia, angol, orosz, spanyol).

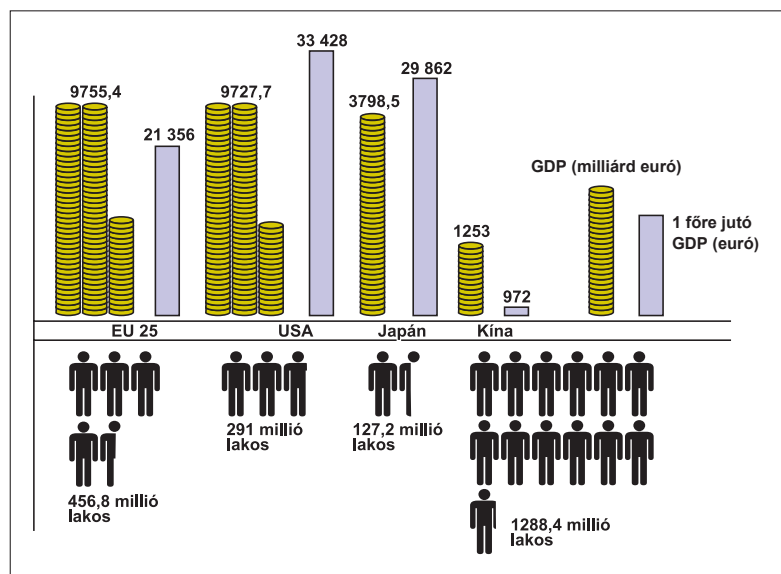
E folyamat – szerintünk – Bolognával 1999-ben kezdődött, és rögzült 2001-ben Prágában, majd az úgynevezett bolognai folyamatot jelző nyilatkozatokban (például 2003: Berlin). Rögzült az új értelmiségképzés eszköztára is: az európai egyetemek átjárhatóságát biztosítja majd az egységes kreditrendszer, a két-, illetve háromszakaszos képzési idő. (2003-tól ugyanis már a posztgraduális képzést is a rendszer részének tekintik.) Kompatibilis lesz a diploma, amely bárhol munkavállalásra ad majd lehetőséget. Kialakultak az új, egységes képzőrendszer humánpolitikai alapelvei: intézményi (egyetemi) autonómia, „hallgatók és oktatók együttes szellemi tulajdonlása”, az élet-hossziglani tanulás programja.

3. *A harmadik ok: a kontinensek közötti verseny kiéleződése (2000–2002).*

Egy új, kontinentális hatókörű kultúrpolitikára, ezen belül is egy új kontinentális tudománypolitikára épül az unió másik nagy ambiciózus terve: 2010-re legyen az Európai Unió a világ legerősebb termelőközössége (Lisszabon, 2000). Abból kiindulva, hogy a tudomány (és általában a tudás) meghatározza az életminőséget, a termék piacképességét, az EU meghirdette az unió területén megkívánt új tudománytámogatási rendszert. (Rögzült 2002-ben Barcelonában.) Ennek értelmében a tagállamoknak el kell érniük, hogy a nemzeti össztermék, a GDP 3 százalékát kutatásra-fejlesztésre és innovációra fordítsák. Állást foglalt emellett is, hogy ennek a 3 százaléknak csak harmada származzon az állami (illetve uniós) költségvetésből, kétharmada pedig a vállalkozásokból jöjjön. A tudománytámogatás kívánt arányának rögzítésével – az állami és vállalkozói szféra között – az unió burkoltan körvonalazta a kultúra és a tudomány nemzetállami finanszírozásának céljait is. A tagállamoknak állami eszközökkel (a GDP 1 százalékával) elsősorban az állampolgári és uniós polgári közhasznú szolgáló tevékenységet kell fenntartaniuk: a szolgáltatást (képzés, egészségügy, környezetvédelem) folytonosan modernizáló alkalmazott, valamint a piacról nem finanszírozható társadalomkutatást, részben a természettudományi alapkutató műhelyeket. Az alkalmazott kutatást és a fejlesztői tevékenység finanszírozását nem zárja ki ugyan a nemzetállami tudománypolitika finanszírozási céljai közül, de azt lényegében a piacra kényszeríti ki. (A piac fogalmába beleértve természetesen az „állami piacot” is, a szolgáltatások megrendelését: a környezet-karbantartást, egészségügyet, oktatást, szabványosítást, mérést, egyéb közszolgáltatások kutatói háttérintézményeit.)

A két elhatározás – Bologna 1999, Lisszabon 2000 – ma már sok kritikát vált ki. Még azok is, akik annak idején bírálhatták volna, de hallgattak, ma már arról beszélnek: inkább kívánságlisták ezek. Főként Lisszabon. Irreális tervek, hasonlóak – mondja például a cseh V. Klaus – egy SZKP központi bizottsági határozathoz.

Mi inkább „álmokról” beszélünk, de nem gúnyolódunk, hanem komolyan vesszük a tervezéseket. Inkább arról beszélünk: a tervek készítői nem jól mérték fel 1999–2000-ben, milyen teljesítménycsökkenést hoz majd az EU kiterjesztése (reméljük átmenetileg), a kelet-közép-európai államok felvétele. A két elhatározás, hosszú távon, szerintünk azt is jelzi: az unió vezetői úgy döntöttek, hogy az EU felveszi a versenyt az Egyesült Államokkal, Kí-

14. ábra. Az Európai Unió, az Amerikai Egyesült Államok, Japán és Kína gazdasági potenciáljának összehasonlítása, 2003. Forrás: Key facts and figures about Europe and the Europeans. Brussels, 2005.

nával, Oroszországgal, Japánnal (14. ábra). Noha az értelmetlenül erőltetett Európa-alkotmány kudarc (2004) azt mutatja: az unió nem akar és nem is tud a franciák által korábban óhajtott centralizált szuperállam lenni, de azt is jelzi: eltávolodik az eredetileg az angolok által favorizált európai jövőképtől, hogy ugyanis az unió csak szabadkereskedelmi övezetként, pusztán nemzetállamok szövetsége legyen. Az ezredforduló uniós állásfoglalásai inkább arra mutatnak: a német mintájú szövetségi államrendszert tekintik mértékadónak. (Anélkül, hogy minderről az angol–francia–német nemzeti érzékenység miatt nyíltan beszélne.)

Új európai értelmiség?

Az unió új fejlődési korszaka kezdődhet tehát napjainkban. És napirendre kerülhet az új uniós szervezet eszköztárának kiépítése: a régóta – szakértői bizottságokban – sürgetett új adórendszer, közös hadsereg, közös kül- és kultúrpolitika stb. Mindezek feltétele: az új tudományos-technikai forradalom felkínálta eszköztár igénybevétele, valamint az új európai értelmiség létrejötte. Azaz új kultúr- és tudománypolitika.

Az értelmiségképzésről, a tudományról hozott döntések – értelmezésünk szerint – az európai kultúrák történelmében olyan mérföldkövek lehetnek, amelyek csak az 1840–1870-es évekhez hasonlíthatók. Akkor, a 19. század közepén rögzültek az európai nemzetállamok határai, igazgatási rendszerei és az európai térségen belül az állam és pol-

gár, valamint az államok egymás közötti viszonyának szabályai. Akkor rögzültek az államok általános felelősségvállalásai, közöttük is a polgár jobbiztonságáért és az általános, a nemzeti anyanyelven történő oktatásért. Annak idején ezek a nemzetállami képzőrendszerek a kötelező írás, olvasás, számolás bevezetésével készítettek fel a lakosságot a kiépülő állami szolgáltatások (állami és szakigazgatás, nyilvántartás stb.) igénybevételére, valamint az akkori ipari-technikai forradalom eszközeinek (gépek) használatára és a szakmunka üzemszerű megszervezésére. És az általános nemzeti történelmi-irodalmi-földrajzi ismeretek voltak a megszilárduló nemzetállami közösségi érzés ragacsanyagai. Az ezredfordulón a kontinentális méretű termelési és képzési rendszerek létrehozásának fontos eszköze az Európa-tudat és az azt építő Európa-értelmiség. És tudatosan végre: a lehetőséget mindehhez az új ipari-technikai forradalom, a digitális érintkezéskultúra (a számítógép, az internet széles körű használata) kínálja. Ezekkel párosulhat – szerintünk – a világ-lingua francák előretörése a nyelvi érintkezésben, új alapon építkező közösségszerveződések, a nemzetállami keretek átjárhatósága.

Az elhatározás azt is mutatja – mellékesen –, milyen irányba fejlődhet az unió vezetésének politizálási technikája. Az „ajánlások” politikáját felválthatja az „elhatározások” politikája. A tagállamok – és a kandidált országok (köztük Magyarország is) – kötelezettséget vállaltak ugyanis a rendszer bevezetésére.

Előfordulhat, hogy Európa ezen „nagy” kísérlete nem sikerül majd. Lehet, hogy a kísérlet éppen az

európai ember mai életcéljai és életeszemléi miatt szenved hajótörést – mondjuk magunkban. Lehet, hogy a mai magatartáskultúra, az új individualizmus, amelyről korábban szóltunk, az „új hedonizmus” nem alkalmas a 21. századi – Bolognában és Lisszabonban rögzített – életcélok elérésére. Lehet, hogy ezen életcélok inkább a távol-keleti kultúrák fogják kiteljesíteni, a maguk földrajzi térségében. Mivel ők a „bit”-re, az „igen–nem” leegyszerűsítő válaszmechanizmusokra épülő kultúrára, a programozott automatizmusokat kívánó termelés-szervezésre és az ehhez „megfelelő” személyes tulajdonságokra (szorgalomra, kitartásra és a céltudatosságra) évezrede nevelődtek. De az is lehet, hogy a Bolognában, Lisszabonban, Barcelonában rögzített alapelvek, a „nagy kísérlet” más okok miatt nem sikerül: egy világgazdasági válságsorozat vagy kiszámíthatatlan politikai erők aktivizálódásai miatt. (Hiszen, például 1928-ban, a weimari köztársaság idején sem a nemzetiszocialista diktatúra, sem a második világháború, sem a Szovjetunió győzelme és kiterjeszkedése nem volt előre látható.) Lehet – ismétlik a szkeptikusok –, hogy a kudarc következtében a nemzetállami széttagoltság kedves színességében pompázó európai kontinens száz év múlva elsősorban turisztikai látványosság lesz a világ kultúrái között... Lehet? Lehet...

Tény: olyan éveket élünk, amelyeknek nagyszabású akciói *alapjaiban rázzák meg a kétszáz éves európai nemzetállami kultúra* intézményeit, az intézményépítések és a nemzeti-állampolgári közösségek és az egyének egész életcélrendszerét...

A nemzetállami kultúrpolitikák és az „európai kulturális tér”

Mindezeket a megrázkódtatásokat a *nemzetállami célokra kiképzett* és nemzetállami intézményekbe szerveződött *európai értelmiség* – amelytől egyébként a program sikere vagy bukása függ – különböző módon éli meg. Egy része (statisztikailag nem megfogható kisebb-nagyobb része) úgy gondolja: eszközök jönnek létre most az Európát lakó emberek életminőségének javítására. A nagy nemzetállami vagy a globális piachoz szokott vagy a nagy anyanyelvekbe (angol, német, francia) született értelmiségiek jelentős része újabb érvényesülési lehetőséget, kulturális-tudományos piacnövekedést lát a bolognai folyamat majdani eredményeként. Közreműködik vagy idomul a programhoz. Másik (feltehetően nagyobb) része

az értelmiségnek egyéni, illetve csoportérdekei szempontjából szemléli a folyamatot, vitatva annak ésszerűségét, realitását. A nemzetközi kulturális-tudományos piacon nem mozgó, vagy éppen életprogramot már váltani nem képes értelmiségi elsősorban azt éli meg, hogy másfél-kétszáz éve kialakult nemzeti képzési, tanszéki és intézményrendszerét át akarják rendezni. Nehezményezi, hogy az egyetemeknek önelszámolóknak kell lenniük, hogy az intézetek, tanszékek élére nemzetközi pályázatokat akarnak kiírni, ami veszélyezteti saját vagy munkatársai egzisztenciáját, hiszen az a műveltség, amelyet ő húsz-harminc évvel ezelőtt megszerzett, már kevésbé, vagy egyáltalán nem lesz kompatibilis az új európai műveltséggel...

Azután sok függ attól is, hogy a *kultúr- és tudománypolitikai bürokrácia* mennyire érti meg a bolognai folyamat céljait, és mennyire ismeri ki magát az unió intézményeiben. Ismételjük: *sok függ tőlük*. Ennek a nemzeti kultúrbirokráciának ugyanis az unió meglehetősen nagy szabadságot ad a bolognai folyamat alapelveinek érvényesítésében. Most derül ki, mekkora a deficitje annak, hogy Európában a kultúrpolitika, mint szakpolitika, nem emancipálódott. (Ahogy például a gazdaságpolitika, jogpolitika vagy a külpolitika már igen.) A többpárti demokráciában pártemberek – igaz, művészet- és kultúraszervezők – foglalták el a kultúrpolitikát, és pártembereket ültettek a középszintű adminisztratív állásokba is. Sok az ügyetlenkedés. És a szerencsétlen helyi döntéseik magyarázatásakor Bolognára mutogatnak. És megjelenik az a populista kultúrpolitika is, amely az uniónak tudja be a nemzetállami gazdasági és kulturális autarchiák végleges felbomlását. (Ami az unió léte nélkül, a spontán piaci globalizáció hatására is bekövetkezne.) A tudományszervezetben, a -politikában és a kutatás-szervezésben dolgozók közül pedig sokan valóban nem hiszik, hogy a korábban állami pénzen fenntartott kutatói, fejlesztői állások a globalizáció során amúgy sem lennének finanszírozhatók. Az intézmények és az egyének az unió nélkül is kikényszerülnének a piacra, ahol versenyezniük kellene a globálisan gondolkodó és globális piacon mozgó vállalatok megrendelése miatt. (Ez különösen a volt szocialista országokra, köztük Magyarországra is jellemző.)

Számunkra a megmagyarázhatatlan jelenségek közé tartozik: a kis nemzetek értelmiségi mértékért nem értik, hogy a „közös műveltségű európai értelmiség”, a „közös európai kulturális tér” megteremtése a *kis nemzeti kultúrák megmaradásának*

egyetlen sikeres útja. Ha ez nem következik be, akkor a nagy létszámú nemzetek (angol, német, francia, spanyol) vagy egyikük kultúrája lesz a meghatározó, míg a kis létszámú nemzeti kultúrák a szubkultúra állapotába süllyednek. Ahogy a 19. században lesüllyedt a walesi, az okcitan stb. A kontinentális kultúrpolitika ugyanis a nemzeti kultúrák egyenrangúságán nyugszik...

Következtetés: A Glóbusz-távolságokat átvéelő termelési, kereskedelmi, katonai, politikai rendszerek az ezredfordulón újrászabják a gazdasági és területigazgatási szervezeteket. Megindul a 19. században rögzült, majd intézményeivel magát mindenek fölé emelt nemzetállam bomlása. Az ezredfordulón, a hidegháború felszámolása után (1992) új erőre kap az európai kontinensen a nyugat-európai integráció (Európai Unió). Az unió, mint területigazgatási szervezet, kiépülésének fontos állomása lehetne a közös műveltségi

alappal rendelkező európai értelmiség megteremtése. A folyamat napjainkban kezdődik. De vajon ebbe az irányba halad-e?

Kérdés: A kulturális intézmények működtetésének főhivatású munkásai, a kultúrában élő és azt használó, teremtő polgárok eléggé tudomásul veszik-e, hogy Magyarország és a magyar kultúra „szűkebb” mozgástere is az ezredfordulón már Európa? Nem pedig a nemzetállami határok! Mennyire készítette fel az 1990-es évek politikai (kulturális) adminisztrációja a hazai társadalmat – vagy önmagát – az új kontinentális lehetőségek kihasználására? És az értelmiség? És a média gazdái?

(1999. május – 2004. április: Készülve a tudomány első világkonferenciájának nyitóelőadására és a wachau Közép-Európa Fórumra.)

A kis nemzeti kultúrák sorsa. Biodiverzitás és kulturális diverzitás

A *biodiverzitás* fogalma az állati és növényi fajok, a természeti táj sokszínűsége megőrzésének programját alapozta meg. (1987: Brundtland-jelentés *Közös jövőnk* címmel, 1992: riói környezetvédelmi világkonferencia.) A *kultúrdiverzitás* fogalmával az ember által kialakított kulturális sokszínűség megőrzésének programját kívántuk megalapozni (1999: Budapest, a tudomány első világkonferenciája). A *biodiverzitás* követelményének megfogalmazói abból indultak ki, hogy az egymást követő ipari-technikai forradalmak környezetátalakító építkezései, az ipari szennyezések, a demográfiai robbanások, az új településviszonyok, a városi, technicizált háztartások valóban több állat- és növényfaj visszaszorulását, kipusztulását hozták magukkal. Ehhez mi a „kulturális diverzitás” fogalmának magyarázásakor hozzátettük: ugyanezek a „modernizációs” jelenségek nemcsak növényi és állati élethelyeket és életformákat, hanem az emberre jellemző lokális kulturális életformákat is eltemetnek. Sőt kihalásra ítélnék kis nyelvi, vallási kultúrákat. A néhány ezer főre zsugorodott törzsek kultúrájának vagy néhány milliós kis népek nyelvének mentése legalább olyan fontos, mint a pandamackó, a jegesmedve vagy éppen a magyarság jelképes totemmadara, a kereszencsolyom megőrzése – mondtuk, mondjuk.

Ahogy a visszaszoruló állat- és növényfajok megőrzése nem csak „skanzen”-építő tevékenység, úgy a kulturális diverzitás sem csak „folklorizmus” célú program. A szándék: a Földön az emberi kultúra sokszínűségének biztosítása. Nem konzerválás, hanem a kultúra változó és modernizációs képességének megtartása. A Földön az ember megmaradásának okos programját megfogalmazni.

A kulturális diverzitás közhaszna

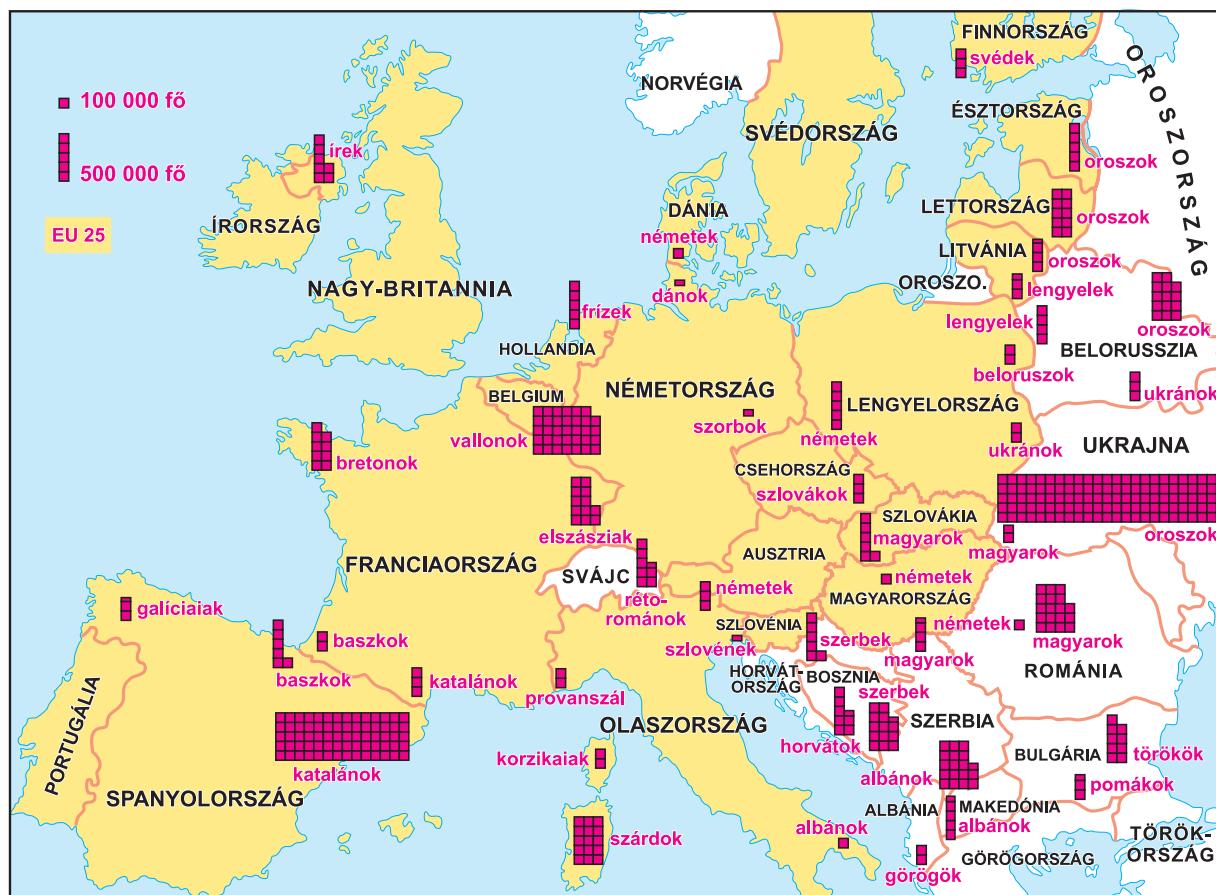
A kulturális diverzitás napi „hasznának” a *gondolkodásbéli diverzitás* megőrzését tartjuk. Abból indulunk ki, hogy az éghajlati, természeti adottságok vagy a véletlen – lelemény, szokások, vallás – különbözősége miatt másként alakult a népek gondolkodása, világszemlélete. S ezek kölcsönösen értékes szempontokat adhatnak egymásnak: még a „kicsik” részéről is, a nagy létszámú, azonos kultúrában élő mai népeknek is. Vagy a jövő századnak. Természetről, technikáról. (Ez egyúttal figyelmeztet: a mindenkori alternativitás benne rejlik a történelemben. Ismeretek, szokások eltűnnek, hasznavehetetlenné lesznek, azután, más körülmények között, ismét aktivizálódnak.)

15. ábra. Kis nyelvek Európában

A kulturális diverzitás megjelenik a nyelvek, a vallások, a napi szokások sokféleségében. Hozzá tettük: a kis nyelvi kultúrák megőrzése, modernizációs programja egyben szociális kérdés is. Miért? Tegyük fel, hogy a világszintű *lingua franca* a 21. században az angol lesz. Emellett – mint már említettük – második szinten megmaradnak a regionális közvetítő nyelvek: a spanyol, portugál, arab, kínai, orosz, francia, német stb. A nyelvismeret természetesen a mainál is jobban összekötődik majd a szakmagyakorlás világpiacán. Akik Glóbusz vagy regionális szinten szerveződő szakmákban kívánnak megélni (ilyen például a tudomány-, a kereskedelem- vagy a termelés-szervezés), azoknak a világ-*lingua franca*-t és – szakmától függően – a regionális *lingua franca*-t kell bírniuk. De a harmadik szinten – és ez feltehetően a Föld lakosságának legalább felét, Európában 70-80 százalékát teszi majd ki – tovább élnek a kis anyanyelvek (15. ábra). És a kisgyermek nevelése anyanyelven kezdődik,

még ha később a *lingua franca*(ka)t fogja is többnyire használni. Márpedig amennyiben a kis nemzeti nyelvek nem modernizálódnak, nem képesek a fizika, az élővilág vagy éppen az emberi világ új fogalomrendszerét az anyanyelvi köznyelven, tankönyvekben megjeleníteni, akkor a kis nyelvbe született gyermekek már 6–10 éves korukban hátrányba (műveltségi és szociális hátrányba) kerülnek a nagy nyelvi kultúrákba született gyermekekkel szemben. Éppen akkor, amikor a globalizáció következtében minden kis falusi műhely, tanterem a világverseny része lesz. (Az is szociális kérdés és közérdek, hogy a máris részben nyelvtudás alapján újrendeződő kasztok között az átjárás – emelkedés, süllyedés – biztosítva legyen. Közösségi érdek, hogy nemcsak a középosztálybeli, több nyelvet beszélő, hanem a csak anyanyelven beszélő családok tehetséges gyermekei is felemelkedjenek a közösség vezető pozícióiba.) ...

16. ábra. Európa nemzeti kisebbségei

Kis kultúrák finanszírozása

A kis nyelvek folyamatos fejlesztése viszont több pénzre kerül, mint a nagy nyelveké. A sokmillió olvasó középosztállyal számoló angol, német, spanyol, orosz nyelvű könyvkiadás olcsón és piaci alapon tud nyelvi kultúráját megtartó szépirodalmat, szakkönyveket, tankönyveket vagy éppen szótárakat kiadni. A Webster, a Longman, a Duden értelmező szótárait eltartja a piac, de a magyar vagy a cseh értelmező szótár soha nem lesz a piacon kifizetődő termék, még akkor sem, ha netán a kultúrafogyasztó értelmiségiek anyagi értelemben is középosztályokká emelkednek. Nem is beszélve a többségi nemzet közé bekelelődvő élő nemzeti kisebbségekről (16. ábra), akik kis létszámú osztályokat, gyenge kereskedelmi hálózatot, előadóforumokat tudnak csekély vásárlóerejükkel „eltartani”. Ezen kultúrákat – éppúgy, mint a ritkuló állat- és növényfajokat – jelentősebb közösségi pénzforrásokból lehet csak fenntartani. A kis nemzeti kultúrákban élő állampolgári közössé-

geknek a közpénzek nagyobb hányadát kell az anyanyelvet hordozó kulturális intézményekre költeniük, mint a nagy nemzeti kultúrák államainak. (Feltéve, hogy meg akarják őrizni polgáraik világvétség-képességét.) ...

A kis nemzeti kultúrák többletfinanszírozására szerintünk két forrás kínálkozik a világban, és így Európában. Az egyik a már említett nemzetállami költségvetés kiemelt hányada, a másik a létrehozandó nemzetközi pénzalapok. (Kínában, Dél-Amerikában, Afrikában a kérdés még nincs napirenden, Európában is csak egyes „uniós szakértői” bizottságok ülésein hangzik el – 2004.) Érvelés: ha az Európai Unió felismerte az élelemtermelés és természeti környezetvédelem közhasznát, és hatalmas összeggel támogatja ezek fennmaradását, továbbá jelentős összegekkel támogatja a tengerparti és külön a hegyvidéki élőhelyek lakosságát (2000) – akkor miért nem lehet uniós cél a kis nemzeti kultúrák megtartásához szükséges bizonyos intézménytípusok uniós tá-

mogatása? (Például a szótárkészítés, a világ-, szépirodalmi, szakirodalmi könyvek, tankönyvek anyanyelvi fordítása.) Amely támogatás kifejezésre juttatná, hogy közhaszná nemcsak a *természeti környezet* sokfélesége, hanem az *emberi környezet* sokfélesége megtartásának is van.

Új identitáspluralizmus

A *kulturális diverzitás* – ezen belül is a nyelvi, vallási, szokásrendi (öltözködés, étel, ünnep stb.) sokszínűség – *közhaszná* előtérbe kerül az új világnézeti kánonok részeként is. (Amelyekről korábban szövegtünk.) Szívesen beszélek az egyéni és közösségi identitások átalakulásáról a 19–20. században, arról, hogy a történelem során mindig is fellelhető identitáspluralizmus kiteljesedik az ezredfordulón. (A családi, nembeli, szociális, korosztályi, világnézeti, nemzeti, állampolgári stb. identitások szabad kifejlődéséről.) És beszélek szívesen – ha népszerűséget nem is aratva – arról, hogy a 19–20. századot jellemző *állampolgári identitás egyoldalúságának vissza kell szorulnia*, és hogy ez szükségszerű tartozéka az államközpontú gondolkodás általános visszahúzódnak a globális termelés- és igazgatásszervezetek korában. És beszélek szívesen az *állam* erőszakfunkcióinak leépüléséről és *szolgáltató* funkcióinak (szakigazgatás, közbiztonság, kultúra, egészségügy, szociális háló stb.) erősödéséről. És arról, hogy a nyelvi-kulturális (nemzeti), környezetkulturális (ökológiai), világnézeti (vallási), a termelésben elfoglalt helyek szerinti (szociális), nembeli, korosztályi identitások megerősödnek az új individualizmus révén... Sokan beszélünk a „*másság*” értékéről. Én így érvelek: ha az emberi társadalom nem tolerálta volna a más-ként gondolkodást, a folytonos újra törekvést, akkor – szerintem – az emberiség még valahol a kőkorszakban tartana... Feltételezve, hogy az új individualizmus nem csap át egy új egoizmusba, s hogy a másik is értékeli az én másságomat, a kisebbség is a többség más voltát... És beszélünk a kulturáltság emberi értékéről, közhasznáról, arról, hogy *homo technicus*, *homo oeconomicus* fogalma mellett vezessük be a „*homo culturalis*” fogalmát: a kultúrát használó-teremtő emberi aktivitás fontosságának elismerését...

Sok érv a kulturális diverzitás érdekében, az etnikai, vallási, szokásrendi sokszínűség elfogadása, fenntartása és gyarapítása érdekében. Végiggondolásuk, az érvelések elfogadása döntés kérdése... Nekünk, értelmiségieknek ez lehet a

dolgunk: érveket, lehetőségeket tárunk fel. A döntés a politikusok kezében van... Európa immáron nemzetközi politikai pártokba szerveződött erőinek döntésén is múlik, hogy az európai földrész megmarad-e a jelenben még a kulturális diverzitás kontinensének.

A kultúrnemzetek Európája. Elavult kultúrpolitikai dogmák

Félő, hogy Európa politikai pártjai ma is a százötven éves kultúrpolitikai dogmák szerint oszlanak vitatáborokba. Úgy látszik, azok, akik a technikai modernizációt, jó adónyerő készséget, munkaadó és munkavállaló kommunikációját tűzik pártzslajukra, azok csak visszahúzó erőt látnak a vallás-nemzeti-szokásrendi identitásokban, és még mindig az állam mindenek feletti újraosztó szerepét akarják erősíteni. (Többnyire szociáldemokratáknak, szocialistáknak nevezik magukat.) Azok, akik emberi szabadságjogok, gondolatszabadság, szabad tőkeáramlás mellett érvelnek, ha nemzeti zászlókat, templomot, sok évszázados közösségi szimbólumokat látnak, azonnal feudalizmust emlegetnek és populizmust, visszahúzó erőt félnek. Könnyebben elfogadják a biodiverzitást (sőt az ökológizmust), mint a kulturális diverzitást. Kitagadva a szabadgondolkodásból a tőlük eltérően gondolkodók szabadságát. (Szívesen nevezik liberálisnak magukat.) A harmadik táborba tömörülnek azok, akik örömet lelik a hagyomány sokszínűségében, de nem látják a hagyományanyag folytonos változását és az új hagyományok keletkezésének folytonosságát. És világprogramokat fogalmaznak a globalizáció, az ipari társadalmak ellen. (Szívesen nevezik konzervatívoknak magukat.) ...

Három ponttal, mint írásjellel lehet csak befejezni a *kulturális diverzitás* programjának leírását. Mint a *biodiverzitás* testvérgondolatának leírását. Téziseit, érveit csak most, az 1990-es évek általános kulturális programjainak fokozatos elfogadása közben terjesztjük elő. És alapelvei csak napjainkban rögzülhetnek, mint a jövő század kultúrpolitikájának remélt alapelvei...

Következtetés: A termelési, kereskedelmi, közlekedési rendszerek és az egyén mozgás- és gondolkodásrádiusza Glóbusz méretűvé tágu.

Az érintkezéskultúrában ez részben a beszédhez nem kötött nyelvek (kép, hang, mozgásnyelv) kifejlődését, részben a beszélt nagy nyelvek elterjedését segíti. (Az angol mint világnyelv és több regionális közvetí-

tő nyelv erősödését.) *De mi lesz a helyi kultúrateremtés eddigi első számú eszközével, a kis anyanyelvekkel, és általában a kis nemzeti kultúrákkal? Az ezredfordulón a globális térben megélhetésüket kereső több száz lokális kultúra életkérdése ez. Többek között a magyaré is.*

Kérdés: Vajon a magyar állam mennyire érzi feladatának, hogy polgárainak világ-versenyképességét segítse? A mozgás, a szellemi tájékozódás, a gondolkodás 1989 óta szabad. 1997-től változó erővel, de intézményes a számítógép-használatra fel-

készítés. 1989-ben a kultúrpolitikai rendszerváltás részeként új idegennyelv-tanulási program indult, idegen nyelvi publikációs, intézményes magyarra fordítást támogató tervek készültek. Mondván: nem lehet a piacnak kiszolgáltatni az idegennyelv-tanulást, a fordítást, az anyanyelv folytonos korszerűsítését.

(1999. május – 2004. április: Készülve a tudomány első világkonferenciájának nyitóelőadására és a wachauai Közép-Európa Fórumra.)

A jövő kérdései

És ezzel visszaértünk az első és az abból is fakadó további megjegyzésünkhöz a világ szellemi körképéről.

A magyar kultúrát hordozó és újratermelő emberek tehát kiszabadulva a szovjet rendszer elzártságából az ezredfordulón egy Glóbusz méretű kulturális forradalom közepette találják magukat. A maiak kényszerei és feladatai talán csak a 19. századi magyar reformkor generációinak feladataihoz és kényszereihez hasonlíthatók.

Akkor – az 1830–1848 közötti évtizedekben – a helyi társadalmat kellett felkészíteni arra, hogy eredményesen dolgozzanak az akkori ipari-technikai forradalom, a gépkorszak, a tömeges iparcikk- és élelemtermelés új üzemszervezetében és kihasználhassák a gépkorszak áldásait egy új életminőség megteremtéséhez. – Ugyanazon évtizedekben alakult át Európa területigazgatási rendszere, alakultak ki a nemzetállamok. Ebben az Európában kellett hosszú távú stratégiát és rövid távú cselekvési programot kialakítani és végrehajtani helyi kultúra (kultúrák) és állam viszonyáról, illetve a nemzeti kultúra intézményeiről. Széchenyi, Kossuth, Wesselényi, Deák, Eötvös, Szalay, Trefort nemzedéke 1830–1870 között ezt a programot kiépítette, az utánuk jövők 1990-ig – államterület-átiszabás, vesztes világháborúk, idegen megszállások közepette – ennek a kultúrának folytonos

korszerűsítését ellátták. Egyszer-egyszer radikális rombolási törekvéseiket ezen eszméken kipróbálták. „Jobbról” és „balról”...

Most, az ezredfordulón a másfél száz évvel ezelőtti méretekben változnak a világtényezők: átalakulnak Európa másfél százados területigazgatási keretei, felbomlanak a 19. század termelési szervezetei, átalakulóban az egyén érintkezés-kultúrája. A kiváltó ok éppúgy, mint másfél száz évvel ezelőtt, az új ipari-technikai forradalom, az *emberi kíváncsiság kiteljesedésének* új lehetőségei. Vajon születnek – egyáltalán szülehetnek-e – olyan nemzetstratégiák, mint százötven évvel ezelőtt? Látják a mai politika és kultúra főhivatású munkásai azokat a világkörülményeket, amelyek behatárolják-megnyitják az itt élő emberek egyéni és csoportos lehetőségeit? Az egyéni boldoguláshoz, a csoportos – családi, lokális, nemzeti méretű – kultúra korszerűsítéséhez? És most, az ezredfordulón éppúgy, mint másfél száz évvel ezelőtt, előttünk áll a nagy kérdés: található-e erőkoncentráció a főfoglalkozású politikacsinalók és az értelmiségi közszereplők között? Ahogy ez megvalósult százötven évvel ezelőtt. Akkori, mai szerencsénkre...

2006. március 14.

Glatz Ferenc

Bibliográfia

- Ádám György: *Az emberi elme színe és fonákja*. Bp., 2002.
- Al Gore: *Mérlegen a Föld: Ökológia és emberi lélek*. Bp., 1993.
- Almási Miklós: *Napóra a Times Square-en. A pénz forradalma az ezredvégén*. Bp., 1997.
- Almási Miklós: *Korszellemvadászat*. Bp., 2002.
- An der Schwelle der Europäischen Union*.
Hrsg.: Ferenc Glatz. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 10. Bp., 2000.
- Anyagáramlások és hatásaik a természetben*.
Összeáll.: Mészáros Ernő és Pantó György. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 2003.
- Balázs Géza: *Magyar nyelvostratégia*. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Bp., 2001.
- Balogh András: *Integráció és nemzeti érdek*. Budapest, 1998.
- Barrow, John D.: *A világegyetem eredete*. Világ–Egyetem. Bp., 1994.
- Bazsa György: *Vázlatfélé a bolognai folyamat hazai megvalósításához I–II*. Magyar Felsőoktatás, 2002. 7. 22–23. és 2002. 8. 20–22.
- Beck Mihály: *Parajelenségek és paratudományok*. Bp., 2004.
- Békési László: *Antitézisek a „túlérlett” jóléti állam ideájához*. Ezredforduló, 2003. 3. 9–13.
- Benz, Arnold: *The Future of the Universe. Chance, Chaos, God?* New York, 2000.
- Berend T. Iván: *A jóléti állam: válság és kiutak*. Ezredforduló, 2003. 3. 4–8.
- Berényi Dénes: *A jövő természettudománya és társadalma*. Ezredforduló, 2002. 3. 5–9.
- Besiegté Natur. Geschichte der Umwelt im 19. und 20. Jahrhundert*. Hrsg.: Brüggemeier, Franz-Josef-Rommelspacher, Thomas. München, 1987.
- Bolognai nyilatkozat. Az Európai Felsőoktatási Térség. Európa oktatási minisztereinek közös nyilatkozata*. Bologna, 1999. <http://www.om.hu/main.php?folderID=602&articleID=359&ctag=articlelist&iid=1>.
- Borhidi Attila–Jermy Tibor–Fekete Gábor–Kovácsné Láng Edít: *A kelet-közép-európai ökológiai természetvédelmi kutatóhálózat hazai tudományos háttere és eszközrendszere*. In: *Ökológia az ezredfordulón I*. Szerk.: Borhidi Attila–Botta-Dukát Zoltán. Bp., 2001. 15–47.
- Borhidi Attila: *Gaia zöld ruhája*. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Bp., 2002.
- Bresha, Eric von–Brusis, Martin–Giering, Claus–Inotai, András–Wohlfeld, Monika: *Cost, Benefits and Changes of Eastern Enlargement for the European Union*. Gütersloh, 1998.
- Brundtland, Gro Harlem et al.: *Közös jövőnk. A környezet és fejlesztés világbizottság jelentése*. Bp., 1988.
- Crosby, Alfred W.: *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900–1900*. Cambridge, 1986.
- Czelnai Rudolf: *A világóceán. Modern fizikai oceanográfia*. Tudomány–Egyetem. Bp., 1999.
- Csányi Vilmos: *Evolúciós rendszerek*. Bp., 1988.
- Csepeli György–Prazsák Gergő: *Magyar Mátrix. Az információs társadalom helyzete és kihívásai Magyarországon. I–III*. Kritika, 2003. 10–12.
- Csete László–Láng István: *A fenntartható agrárgazdaság és vidékfejlesztés*. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Bp., 2005.
- Csikós-Nagy Béla: *Közgazdaságtan a globalizáció világában I–II*. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Bp., 2002.
- Declaration on Science and the Use of Scientific Knowledge*. Bp., 1999. http://www.unesco.org/science/wcs/eng/declaration_e.htm.
- Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa*.
Hrsg.: Weidenfeld, Werner. Gütersloh, 1995.
- Diamond, Jared: *A harmadik csimpánz felemelkedése és bukása*. Bp., 2002.
- Economics in the Era of Globalization*. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 23. Bp., 2005.
- Einstein, Albert: *A relativitás elmélete*. Az eredeti jegyzeteket kiegészítette, illetve az utószót és magyarázó jegyzeteket írta: Nagy Károly, Bp., 2005.
- Enyedi György: *A területfejlesztés tudományos megalapozása*. Ezredforduló, 2000. 4. 15–20.
- Épített jövőnk*. Szerk.: Finta József. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Bp., 2005.
- Erdős Tibor: *Fenntartható gazdasági növekedés*. Bp., 2004.
- Európa – határok nélkül*. Jacques Delors, Glatz Ferenc, Romano Prodi és Gerhard Schröder írásai. Ezredforduló, 2001. 3. 3–31.
- Az Európai Felsőoktatási Térség megvalósítása. Kommuniké a felsőoktatásért felelős miniszterek konferenciájáról*. Berlin, 2003. <http://www.om.hu/main.php?folderID=602&articleID=359&ctag=articlelist&iid=1>.
- Az Európai Felsőoktatási Térség. A célok elérése. Kommuniké Európa felsőoktatási minisztereinek konferenciájára*. Bergen, 2005. <http://www.om.hu/main.php?folderID=602&articleID=359&ctag=articlelist&iid=1>.
- Az európai integráció. Tények és adatok*. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 8. (Ford. és a magyar változatot a 6. kiadás alapján kiegészítette: Kovács Attila.) Bp., 2000.
- Európai uniós csatlakozás és földtudomány*. Összeáll.: Meskó Attila. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 2003.
- Fenntartható Fejlődési Világtalálkozó, Johannesburg, 2002*. Ezredforduló, 2002. 4. 3–36.
- Fernández-Armesto, Felipe: *Humankind. A Brief History*. Oxford–New York, 2004.
- Fischer, Ernst Peter: *Die Bildung des Menschen. Was die Naturwissenschaften über uns wissen*. Berlin, 2004.
- Fizikai tudományok az ezredfordulón*. Szerk.: Nagy Károly. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 2000.
- Fortschritte der Naturzerstörung*. Hrsg.: Siefert, Rolf Peter. Frankfurt a. M., 1988.
- Földtudományok és a földi folyamatok kockázati tényezői*. Összeáll.: Ádám Antal és Meskó Attila. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 2001.
- Fukuyama, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*. Bp., 1994.
- Fukuyama, Francis: *Staaten bauen. Die neue Herausforderung internationaler Politik*. Berlin, 2004.

- Garton Ash, Timothy: *Freie Welt. Europa, Amerika und die Chance der Krise*. München, 2004.
- Gates, Bill: *The Road Ahead*. New York, 1996.
- Glatz Ferenc: *Nemzet: állammemzet, kultúrnemzet*. In: Magyarok a Kárpát-medencében. Bp., 1987.
- Glatz Ferenc: *A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma*. Bp., 1992.
- Glatz Ferenc: *Tudománypolitika az ezredforduló Magyarországon*. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 1998.
- Glatz Ferenc: *Tudomány a 21. században. A „kulturális diverzitás”-ról*. Fizikai Szemle, 1999. 8. 283–284.
- Glatz Ferenc: *Információs társadalom. Az ipari-technikai forradalom természetéről*. In: Az információs társadalom. Összeáll.: Demetrovics János–Keviczky László. Bp., 2000. 13–24.
- Glatz Ferenc: *Új szintézis felé. Beszédek, cikkek 1998–99*. Bp., 2002.
- Glatz Ferenc: *Akadémia kultúrnemzeti alapokon*. Bp., 1996. október 18. In: Tudománypolitikai reformról, Akadémiáról. Bp., 2002. 124–129.
- Glatz Ferenc: *Tudománypolitikai reformról, Akadémiáról. Beszédek, cikkek, jegyzetek. 1996–1997*. Bp., 2002. 43–51.
- Glatz Ferenc: *Társadalomtudományok és a környezet-tudomány. Világsemlélet-változás, ökológia, vallás, tudomány. Ezredforduló, 2002. 2. 3–7*.
- Glatz Ferenc: *Génmanipuláció: a természet- és társadalom-kutatás új útjai. Ezredforduló, 2003. 2. 3*.
- Glatz Ferenc: *Helyünk Európában. Beszédek, cikkek, jegyzetek. 1999–2000*. Bp., 2003.
- Glatz Ferenc: *Magyar millennium Európában. Beszédek, cikkek, jegyzetek. 2000–2002*. Bp., 2004.
- Glatz Ferenc: *A vidéki Magyarország jövője. Ezredforduló, 2005. 1–2. 3–21*.
- Glatz Ferenc: *A vidék közhaszna. Ezredforduló, 2005. 3. 3–29*.
- Globalizáció és nemzeti érdek. Szerk.: Glatz Ferenc, összeáll.: Kulcsár Kálmán és Simai Mihály. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Bp., 1997.
- Groys, Boris–Heiden, Anne–Weibel, Peter: *Zurück aus der Zukunft. Osteuropäische Kulturen im Zeitalter des Postkommunismus*. Frankfurt a. M., 2005.
- Hawking, Stephen W.: *Az idő rövid története. A nagy bummtól a fekete lyukig*. Bp., 1989.
- Hawking, Stephen: *Einstein álma*. Bp., 2000.
- Hawking, Stephen W.: *Das Universum in der Nussschale*. Hamburg, 2001.
- A hazai vízgazdálkodás stratégiai kérdései*. Összeáll. és szerk.: Somlyódy László. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Bp., 2002.
- Heisenberg, Werner: *A rész és az egész. Beszélgetések az atomfizikáról*. Bp., 1975.
- Heller Ágnes: *Életképes-e a modernitás?* Bp., 1997.
- Heller Ágnes: *Szüksége van-e az európai demokráciának a kulturális elite?* Kritika, 1998. 12. 4–7.
- Horváth Gyula: *Magyarország regionális politikája s a csatlakozás teendői. Ezredforduló, 1998. 2. 21–23*.
- Horváth Zoltán: *Kézikönyv az Európai Unióról*. 5., átdolgozott, bővített kiadás. [Bp.] 2002.
- Humánökológia. A természetvédelem, a környezetvédelem és az embervédelem tudományos alapjai és módszerei*. Szerk.: Nánási Irén. Bp., 2005.
- Huntington, Samuel Phillips: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Bp., 1999.
- Huntington, Samuel Phillips: *Who are we? Die Krise der amerikanischen Identität*. Hamburg, 2004.
- A 21. századi kommunikáció új útjai*. Szerk.: Nyíri Kristóf. Bp., 2001.
- Az információs társadalom*. Összeáll.: Demetrovics János és Keviczky László. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Bp., 2000.
- Információs társadalom és jogrendszer*. Összeáll.: Sárközy Tamás. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Bp., 2002.
- Intergovernmental Conference on Cultural Policies for Development*. Stockholm, 1998. http://portal.unesco.org/culture/en/ev.phpURL_ID=18717&URL_O=DO_Topic&URL_SECTION=201.html.
- Juhász Árpád: *Lemeztektonika. Új geológiai ismeretek a földrajztanításban*. Bp., 1985.
- Junker, Thomas: *Geschichte der Biologie*. München, 2004.
- Kádár Béla: *Szerkezeti változások a világgazdaságban*. Bp., 1979.
- Karvalics László, Z.: *Bevezetés az információtörténelembe*. Bp., 2004.
- Kémiai tudományok az ezredfordulón*. Szerk.: Görög Sándor. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 2000.
- Kiss Éva: *Az Európai Unió a 21. század elején*. Bp., 2005.
- Kiss Gy. Csaba: *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek*. Bp., 1993.
- Die kleinen Nationen in Europa*. Hrsg.: Ferenc Glatz. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 4. Bp., 1997.
- Környezetpolitikánk európai dimenziói*. Szerk.: Kerekes Sándor és Kiss Károly. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 2004.
- Környezetügy. Tanulmányok Láng István tiszteletére*. Bp., 2004.
- Környezetvédelem és uniós csatlakozás*. Összeáll.: Kerekes Sándor és Kiss Károly. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Bp., 1998.
- Közlekedés és globalizáció*. Összeáll.: Magyar István. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Bp., 2005.
- Kulcsár Kálmán: *Állam, politika, társadalom. Ezredforduló, 2000. 2. 16–21*.
- Ladányi Andor: *Európai integráció és a magyar felsőoktatás*. Magyar Felsőoktatás, 1996. 7.
- Láng István: *Zárószakaszban a Vahava-projekt*. Ezredforduló, 2005. 4. 17–18.
- Leakey, Richard: *Az emberiség eredete*. Bp., 1995.
- Lovas István: *A természettudományok várható fejlődése*. Ezredforduló, 2002. 3. 10–13.
- Lovelock, J. E.: *Gaia. A földi élet egy új nézőpontból*. Bp., 1990.
- Lovelock, J. E.: *The Revenge of Gaia. Why the Earth is Fighting Back – and How We Can Still save Humanity*. London, 2006.
- A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője I–II*. Szerk.: Balázs Géza. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 2004.

- Magyarország és a magyar kisebbségek. (Történeti és mai tendenciák.) Összeáll.: Szarka László. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 2002.
- Magyarság kultúrája az ezredfordulón. Műhelytanulmányok. Szerk.: Baán László. Bp., 1997.
- Magyarságkép és történeti változásai. Szerk.: Pataki Ferenc és Ritoók Zsigmond. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 1999.
- Mannion, Antoinette M.: *Global Environmental Change. A Natural and Cultural Environmental History*. Longman Scientific and Technical series. Harlow, 1991.
- Man's Role in Changing the Face of the Earth. Ed.: Thomas, William L. Chicago, 1956.
- Mappae Mundi. *Humans and their Habitats in a Long-Term Socio-Ecological Perspective. Myths, Maps and Models*. Eds.: Vries, Bert de-Goudsblom, Johan. Amsterdam, 2003.
- Margulis, Lynn: *Az együttélés bolygója. Az evolúció új megközelítése*. Világ-egyetem sorozat. Bp., 2000.
- Maróth Miklós: *Az iszlám világa. Ezredforduló, 2002. 1. 12–19.*
- Marx György: *Jövönk az univerzum*. Bp., 1969.
- Mayr, Ernst: *Das ist Evolution*. Mit einem Vorwort von J. Diamond. München, 2005. (Orig. 2001, 2003.)
- Mattelart, Armand: *Az információs társadalom története*. Bp., 2004.
- Maynard-Schmidt, John–Szathmáry Örs: *A földi élet regénye. Az élet születésétől a nyelv kialakulásáig*. Bp., 2000.
- Méhes Károly–Kosztolányi György: *A humánogenetika társadalmi jelentősége*. Ezredforduló, 1999. 5. 13–16.
- Meissner, Rolf: *Geschichte der Erde*. München, 1999.
- Mészáros Ernő: *A Föld rövid története. Múlt, jelen, jövő*. Tudomány–Egyetem. Bp., 2001.
- Mészáros Ernő: *A környezettudomány alapjai*. Bp., 2002.
- Michelberger Pál: *Globalizáció és közlekedés*. Ezredforduló, 2003. 4. 3–7.
- Mnatsakanian, Ruben A.: *Environmental Legacy of the Former Soviet Republics*. Edinburgh, 1992.
- Monitoring the EU Accession Process: *Minority Protection*. Central European University Press, 2001.
- Művelődéstörténeti szöveggyűjtemény. *Válogatás a magyar művelődés 1945–1990 közötti történetének dokumentumaiból*. Szerk.: Agárdi Péter. Pécs, 2000.
- Nemzetközi együttműködés az éghajlatváltozás veszélyének, az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentésére. Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium, Bp., 2003.
- Nukleáris tudomány és a 20. század. Összeáll.: Vértes Attila. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 2001.
- Oláh György: *Életem és a mágikus kémia*. Bp., 2002.
- Öko-Lexikon. Hrg. Udo E. Simonis. München, 2003.
- Ökológia az ezredfordulón I–III. Szerk.: Borhidi Attila és Botta-Dukát Zoltán. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 2001.
- Palánkai Tibor: *Az európai integráció gazdaságtana*. Bp., 2001.
- Palánkai Tibor: *Economics of Enlarging European Union*. Bp., 2004.
- People and Nature in Historical Perspective. Eds.: Laszlovszky, József–Szabó, Péter. Bp., 2003.
- Poszler György: *Az angyal és a kard*. Bp., 2003.
- Politikai és társadalom 1989–1998. Szerk.: Kulcsár Kálmán. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 1999.
- Pomogáts Béla: *Nyelvújítás az ezredfordulón*. Ezredforduló, 1999. 2. 26–28.
- Ponting, Clive: *A Green History of the World. The Environment and the Collapse of Great Civilizations*. London, 1991.
- Prágai nyilatkozat. Az Európai Felsőoktatási Térség felé. Európa felsőoktatásért felelős minisztereinek kommunikéje. Prága, 2001. <http://www.om.hu/main.php?folderID=602&articleID=359&ctag=articlelist&iid=1>.
- Proletárdiktatúrákból a polgári demokráciákba (1989–1992). *Rendszerváltások Európában és a nagyvilágban*. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., 2004.
- Rácz Lajos: *Bevezetés Magyarország környezettörténetébe. (A kezdetektől a 19. század elejéig)*. Kézirat, 2005.
- Radkau, Joachim: *Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt*. München, 2000.
- Raskó István és munkatársai: *Genetika és történettudomány*. Előadás az MTA Történettudományi Intézetében. Kézirat, 2004.
- Reaching the Rural Poor. *A Renewed Strategy for Rural Development*. The World Bank, 2003.
- Rechnitzer János: *Területi stratégiák az Európai Unióban*. Ezredforduló, 1999. 6. 16–22.
- Ritoók Zsigmond: *A kisebbségek nyelvi kultúrája*. Ezredforduló, 2002. 3. 24–26.
- Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Bp., 2004.
- Roska Tamás: *Érzékelő számítógépek, táv-jelenlét*. *Az információs technológiák új perspektívái*. Ezredforduló, 2002. 1. 33–36.
- Schlosser, Eric: *Fast Food Nation*. New York, 2002.
- Schwanitz, Dietrich: *Bildung. Alles was man wissen muss*. München, 2002.
- Schwencke, Olaf: *Das Europa der Kulturen Kulturpolitik in Europa. Dokumente, Analysen und Perspektiven von den Anfängen bis zur Grundrechtecharta*. Bonn, 2001.
- Schwimmer, Walter: *The European Dream*. New York, 2004.
- Segrè, Gino: *A Matter of Degrees. What Temperature Reveals About the Past and Future of Our Species, Planet and Universe*. London, 2002.
- Sibony, Daniel: *A három monoteista vallás*. Bp., 2002.
- The Silent Countdown. Essays in European Environmental History*. Eds.: Brimblecombe, P.–Pfister, C. Berlin–New York, 1990.
- Simmons, I. G.: *Environmental History. A Concise Introduction. New Perspectives on the Past*. Oxford, 1993.
- Somlyódy László: *A magyar vízgazdálkodás főbb stratégiai kérdései*. Ezredforduló, 2000. 4. 3–10.
- Staatsbürgerschaft in Europa. Historische Erfahrungen und aktuelle Debatten*. Hrsg. C. Conrad und J. Kocka. Hamburg, 2001.
- Stanley, Steven M.: *Historische Geologie*. Heidelberg–Berlin, 2001.
- Stehr, Nico–Storch, Hans v.: *Klima, Wetter, Mensch*. München, 1999.
- Stigler, George J.: *Piac és állami szabályozás. Válogatott tanulmányok*. Bp., 1989.

- Stiglitz, Joseph E.: *A globalizáció visszasságai*. Bp., 2002.
- Sullivan, Walter: *A vándorló kontinensek*. Bp., 1985.
- A század- és rendszerváltás társadalma*. Szerk.: Kolosi Tamás és Tóth István György. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 2000.
- Szépe György: *Az internet-korszak nyelvészete*. Modern Nyelvtudomány, 1997. 1–2. 76–89.
- Szigorodó környezetpolitika. Útban az Európai Unió felé*. Szerk.: Kerekes Sándor. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 1998.
- A technológia helyzete és jövője*. Szerk.: Prohászka János. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Bp., 2001.
- Tibi, Bassam: *Europa ohne Identität? Leitkultur oder Wertebelibigheit*. München, 2001.
- Toynbee, Arnold–Ikeda, Daisaku: *Válassz az életet*. Bp., 1992.
- A tudomány világkonferenciája, 1999. június 26–július 1. *Akadémia* különszám, 1999.
- Turner II, B. L.: *The Earth As Transformed by Human Action*. Cambridge–New York, 1990.
- Umweltgeschichte. Themen und Perspektiven*. Hrsg.: Siemann, Wolfram. München, 2003.
- Ungarn in der Europäischen Union 2004*. (F. Glatz, A. Inotai, T. Sárközy, J. Bayer, F. Gazdag, Gy. Varga, P. Michelberger, M. Losoncz, S. Kerekes, L. Somlyódy–Z. Simonffy, R. Pintér,–L. Z. Karvalics, I. Vitányi, L. Szarka tanulmányai.) Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 25. Bp., 2005.
- Vajda György: *Energiaellátás ma és holnap*. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Bp., 2004.
- Vámos Tibor: *Információs társadalom és magyar tudomány*. Ezredforduló, 1998. 5. 13–16.
- Varga Gyula: *Magyar agrárgazdaság és európai kihívások*. Ezredforduló, 1998. 2. 24–27.
- Venetianer Pál: *A DNS szép új világa*. Bp., 1998.
- Vida Gábor: *Sötét gondolatok a „rész”-ről és „egész”-ről, s a tudományról*. Ezredforduló, 1998. 6. 18–20.
- Világtalálkozó a fenntartható fejlődésről*. A találkozó programja, résztvevői, dokumentumai és értékelése. Fenntartható Fejlődés Bizottság. Johannesburg, 2002.
- Vitányi Iván: *A 20. század kulturális kihívásai*. Ezredforduló, 2004. 3–4. 19–24.
- Vitányi Iván: *Kultúraelméleti és művelődésszociológiai írások*. Pécs, 2005.
- Weber, Thomas P.: *Darwin und die neuen Biowissenschaften*. Köln, 2005.
- Weidenfeld, Werner: *Partners at Odds. The Future of Transatlantic Relations. Options for a New Beginning*. Gütersloh, 2006.
- World Conference on Science. Science for the Twenty-first Century. A New Commitment*. Paris, 2000.
- World Declaration on Higher Education for the Twenty-First Century*. Adopted by the World Conference on Higher Education. Párizs, 1998. http://www.unesco.org/education/educprog/wche/declaration_eng.htm.
- Zankl, Heinrich: *Genetik*. München, 1998.

© Glatz Ferenc, 2006

Printed in Hungary

